ॐ रामः ।

अनुमानखण्डस्य

तत्त्वचिन्तामणिः ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमितिलक्षणैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षते-

---

अनुमानगादाधर्य्यां

पक्षतानिरूपणम् ।

ॐ नमः शिवाय । मूले व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शनन्यूनतां परिजिहीर्षुस्तयोरेककार्य्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्यनन्तरमित्यादि मूलमवतारयति "अनुमितीति" अनुमितिलक्षणं अनुमिति स्वरूपं यदेककार्य्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत् प्रयोजकत्व-

त्यर्थः तेन न पक्षसाध्यविशिष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तमःप्रभृतिषु समवायेन आकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् ।

रूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च (१) कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्ति-पक्षधर्म्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्य-जनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षतायानकारणतावच्छेदकघट-कत्वं (२) तामनन्तर्भाव्यपर्व्वतादिवृत्तित्वज्ञानत्वेनैवानुमितिजनक-त्वात् तथापि पक्षताया अनुमितौ स्वातन्त्र्येण कारणतया तदुपल-क्षितधर्म्मिवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तद्घटितविशिष्टस्यैक-कार्य्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् । निरूपयितुमिति, निरूपणं प्रतिपत्त्यनुकूलोव्यापारः एवञ्च पक्षधर्म्मताघटकपक्षतानिरूपण-स्यापि पक्षधर्म्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणत्वमक्षतमिति मूले पक्षतानिरूपणेऽपि पक्षधर्म्मतां निरूपयितुमित्यस्य नासङ्गतिः । पक्षे धर्म्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्म्मतापदं पक्षीयधर्म्मविशेषरूप-

---

(१) कारणतावच्छेदकावृत्त्यन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्वरूपं जनकजनकतावच्छेदकसाधारणं प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(२) अयमभिप्रायः व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानमनुमितौ हेतुः तत्र पक्षांशे पक्षता-विशेषणविधयाप्रविष्टा यद्यपीत्यादिग्रन्थेन पक्षताया पक्षांशे विशेषणविधयानिवेशे प्रयोजनाभावस्तूक्ता तथापीत्यादिग्रन्थेन पक्षांशे पक्षताया उपलक्षणत्वं स्वरूप-सत्त्वमवश्यमुपेयमन्यथा पक्षताया असत्त्वे पक्षताज्ञानसत्त्वे अनुमित्यापत्तेः स्वरूपसत् पक्षतासत्त्वे अनुमित्यनुपपत्तेश्चेति ।

पक्षतापरमिति केचित् तच्चिन्त्यम्। तथात्वे लिखनसंक्षेपनिर्व्वन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षायां वीजाभावात्। व्याप्नोतीति। व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण व्याप्त्यनन्तरमितिपाठे च तन्नेकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादौत्युपेक्ष्य-प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्याप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः। तत्रेति, मूले तत् पदं पक्षधर्म्मतापरं सप्तम्यर्थस्य घटकत्वं अन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम्। सन्दिग्धेत्यादि मूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्म्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्यीभूतधर्म्मसन्देहवत्वं, तादृशसन्देहपर्य्यवसितं, पक्षतेत्यर्थः। तत्र साध्ये धर्म्मत्वनिवेशनमफलं धर्म्मपदसार्थक्याय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्म्मत्वम्। साध्यं धर्म्मो यस्य इति बहुव्रीहिबलात्, साध्यनिरूपितधर्म्मित्वपर्य्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्धं स्वधर्म्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्म्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्म्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत्। एवं साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेतिसंशयासंग्रहः, तादृशसंशयोपादाने च, पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्म्मत्वांशं परित्यज्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति "यत्रेति," यत्र इति यद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थस्य निर्णयान्वयिविशेष्यत्वं, साध्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, षष्ठ्यर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयेऽन्वयः, तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयिविशेष्यत्वं, तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः । पक्षविशेष्यकसाध्याभावविशिष्टबुद्धाविव साध्यधर्म्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धावपि पक्षः साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्तिर्नवेत्यादिसंशयसंग्रहः । एवञ्च शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगावच्छिन्न-शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकसंशयो हेतुरिति-पर्य्यवसितम् । तादृशनिश्चयप्रतिवध्यत्वस्य यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चयप्रतिबध्यघटादिसंशय-साधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रवेशः । अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तेन वह्निसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतासनन्तर्भाव्य वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथाविधसंशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वानुपपत्तिः (१) । न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रति-

---

(१) ननु महानसीयवह्निमानिति निश्चयो महानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रत्येव प्रतिबन्धकः न तु सुन्दरमहानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रति, तथाच प्रतिबध्यादावपि अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्य्याप्तिनिवेशः तथाच पर्य्याप्ति-

बन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेर्निविष्टत्वेऽपि, वह्निमानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः(१) इत्यश्चाहार्य्यस्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकतया अनाहार्य्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वञ्च निश्चयेविशेषणं देयमतो न तथाविधनिश्चयत्वान्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिः । पर्व्वतो वह्निमान्न वेत्यादेः कस्यापि संशयस्य धर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारक--निश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वा–द्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षतावच्छेदका-

---

पर्य्यालोचनया महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नासती वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्ना. यावच्छेदकता तदनिरूपकप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वह्न्यभाववान् पक्ष इति बुद्धेरपि तादृशप्रतिबध्यत्वात् कथं पक्षतात्वानुपपत्तिरुक्तेतिचेन्न. उक्तरूपेणप्रतिबध्यत्वे महानसीयवह्निमानिति निश्चयस्य वह्निमहानसीयाभाववानिति बुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

(१) न च साध्यतावच्छेदकताश्रयपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वं निवेशनीयं पर्य्याप्तिपर्य्यन्तं उपलक्षणविधया निवेश्यं तथाच वह्निमानिति निश्चयनिवर्त्यत्वमादायमहानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्यादि संशयस्य संग्रहः वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेत्यादेर्न पक्षतात्वापत्तिरिति किं व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति वाच्यं वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान्नवेत्यादेः पक्षतात्वापत्तेः व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यधूमाभावप्रकारकं ज्ञानं प्रति बाधनिश्चयविधयाऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशाभावप्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्रीविधया प्रतिबन्धकत्वात् व्यापकतानिवेशे च सामग्रीघटककारणान्तरविरहस्थले तादृशनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् न तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमिति बोध्यं यदि च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेश्यते तदा नायं दोष इति ध्येयम् ।

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम्। उपनीतभानात्मकबाधनिश्चयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्तनीयतया, भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया, तथाविध बाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम्। न च पक्षसाध्यविशिष्टकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य संशयत्वस्य दुर्व्वचतया पुनरननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यं बाधनिश्चयनिवर्त्तनीयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि च, साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एकविधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दोषाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात्(१)। यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव संशयपदेन विवक्षितमिति नाननुगमः। साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशिष्टकसंशयस्यापि तथात्वादिति, तदसत्, तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्यानवगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्रहात्। न च केवलान्वयि स्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशयादेवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यं प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयि ग्रन्थे मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात्। वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धित्वाभावरूपकोट्यप्रसिद्धेः। न च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षताव-

(१) पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिनिश्चयविषयत्वेन नानाविध बाधस्य तादृशज्ञानविरोधिनिश्चयत्वेन विविधबाधनिश्चयस्य अनुगमसम्भवादिति भावः।

च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया पक्षतात्वमङ्गीकर्त्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानभेदा-प्रसिद्ध्या कोट्य-प्रसिद्धेरिति वाच्यं, प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेनवर्त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात्। तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वावच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च, एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुपपत्तेस्तत्रसाध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसंशयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्याकारकस्यैव पक्षतात्वोपगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात्। अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले च वह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात्। न च सिद्धिकालेऽनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमिति हेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायां अनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकालेऽनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयो-

जनकतापत्तेः। न च तादृशसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चयरूपबाधप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं वह्निव्याप्याभावाभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो वह्निमान्नवा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यतया तावतापि तद्वारणासम्भवात्। यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता—निवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, वह्न्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तन्न वह्न्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया वह्न्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात्(१) यत्र च वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्यैव, पक्षत्वं साध्यत्वञ्च, तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात्। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया, वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति, वह्न्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तद्विषयतायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण नातिप्रसङ्गः। तदपि न तावतापि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतः स वह्नि-

(१) अत्रेदं बोध्यं पक्षसाध्यभेदेन पक्षताया भिन्नत्वात् वह्न्यभावादि-साध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयत्वादिकं न निवेश्यते वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानित्यनुमितौ वह्निव्याप्यकालीनः पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयवारणाय पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतावहिर्भूतत्वं साध्यविषयतायां निवेश्यते तदापि न निस्तारः वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वे साध्यत्वे च तदनिर्व्वाहादिति।

मान्न वेतिसंशयवारणासम्भवात्(१) अत्रोच्यते, संशयत्वं, स्वनिष्ठविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमात् संशयनिष्ठ वह्निमत्पर्व्वतादिविषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्तित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वोपपत्तिः वह्न्यादिसाध्यकस्थले, वह्न्यभाववान् पर्व्वतो घटवान्नवेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्म्माक्रान्तस्य साध्यवत्वनिश्चयप्रतिबध्यस्य च वारणायसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटकप्रतिबध्यताविशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अतथात्वात् नातिप्रसङ्गः तत्र पक्षः वह्न्यभाववान्नवेति संशयस्य पक्षतात्वमिष्टमेव तस्य वह्निः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयसमशीलत्वात् स्वनिष्ठविषयतायाश्च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेशनीयन्तेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य व्युदासः तत्र वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन व्याप्यस्य पृथग्भानेऽपि(२) संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठवह्निमत्पक्षविषयिताया वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात्। एवञ्च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्न्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य महानसीयवह्निमान्नवा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्ववार-

---

(१) महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति क्वचित् पाठः बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वरक्षणायमहानसीयेत्यादिकं पक्षविशेषणं बोध्यम्।

(२) वह्निव्याप्याभावाभाववान् पक्षः वह्निमान्न वा पक्ष इति संशयसम्भवेऽपीतिभावः।

णायसाध्यवत्तानिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेन (१) मित्यवधेयं, (२) एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौपक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनोनिश्चयस्यावच्छेदका-वच्छेदेनसाध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षतात्वमितिसंक्षेपः(३)। अथावच्छेदकावच्छेदेनकोटिमवगाह्य-मानस्य कोटिद्वयावगाहिनः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्त-रूपाक्रान्तत्वात्। न च विरोधावगाहित्वनिवेशात्तद्वारणसम्भवः क्वचित् किञ्चित् प्रतियोगिकविरोधभानस्य समुच्चयेप्यक्षतत्वात् साध्यतदभावादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्या-सम्भवादिति चेन्न, संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायान्तद्वत्त्वग्रह-

---

(१) न च तादृश-प्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयत्व-व्यापक-प्रतिबन्धकता-निरूपितत्वं बाधबुद्धिविषय-वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निभाक्नवेति संशयस्य पक्षतात्वं वारयितुं शक्यते किमर्थं तादृश-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशितं इति वाच्यं वह्निः पर्व्वतवृत्तिर्नवेति संशयस्य पक्षता-त्वानुपपत्तेस्तत्र पर्व्वतवृत्तित्वावच्छिन्नाभावावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबध्यताया बाध-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतपर्व्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपितायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभावादिति।

(२) अवच्छेदकावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले पर्व्वतत्व-सामानाधिकरण्येन साध्या-भावमवगाहमानस्य महानसीयवह्निकोटिं-सामानाधिकरण्येनावगाहमानस्य वह्न्यभाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो महानसीयवह्निमान्नवा इत्याकारकसमूहालम्बनात्मक संशयस्य पक्षतात्व-वारणाय यथाश्रुत-साध्यनिश्चय-प्रतिबध्यत्वमपहाय-प्रतिबध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति बोध्यम्।

(३) तथाच सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिनिश्चयी य विषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठविषयतापदेन न तदुपादानसम्भव इति भावः।

विषयीभूतधर्म्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्यातद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्याव्याप्यवृत्तितावगाहित्वेनैव, प्रतिबन्धकतोपेयते। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधारताकत्वं सर्व्वत्रप्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयैव भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वविषयित्वानिरूपितत्वात् अत उक्तसंशयत्वनिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य पक्षतात्वापत्तिविरहात्। अथवा स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूताया-स्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयितानिरूपिताप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारितैव संशयत्वं तच्च (१) समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभानेन कोटिद्वयविषयि-

(१) एवम्विध संशयत्वनिर्व्वचनपक्षेऽपि निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायां प्रकारितायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश्यं अन्यथा शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न साध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। एवं बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन स्वघटितेत्यत्र स्वं विशेषणीयं, अन्यथा वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्नवेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। नचैवं सति स्वघटितेत्यादि भूतान्तं व्यर्थं स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यत्र स्वं बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन विशेष्यतां निरुक्तविरोधविषयतानिरूपितप्रकारितैव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोपादीयतामिति वाच्यं, तथासति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयमवगाहमानस्य पर्व्वतो वह्निमानवह्निविरुद्धवह्न्यभाववांश्चेति समूहालम्बनस्य अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यनिश्चयबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। भूतान्तोपादाने च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहितायाः सामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्ध-

तयोर्व्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चान्ततः कोव्योः संसर्गतयापि परस्परविरोधभानोपगमेन सकलसंशयसंग्रहः। यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपादानसम्भवात् नवस्त्वन्तरविरोधभानमादायातिप्रसङ्गः। केचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये

कतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाभावात् नताहशापत्तिः अवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयमवगाहमानस्य समुच्चयस्य पक्षतात्ववारणाय स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यादि निरूपितान्तमित्यादिकं पूर्व्वोक्तदिशैव बोध्यम्। एवञ्च बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदिका सती साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयता निरूपितप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारित्वं संशयत्वम्। अथात्र पर्व्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्व्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः महानसीयवह्निरूपबाधनिश्चय-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वनिष्ठवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्न-विषयताघटितधर्म्मावच्छिन्न-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतायां महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापक-प्रतिबन्धकतानिरूपित-प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-प्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावादिति चेन्न ताहश-प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यनेन ताहश-प्रतिबध्यतावच्छेदकताश्रय-पर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्वं वाच्यं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न-विषयताया वह्नित्वावच्छिन्न-विषयतात्वेन वह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादुक्तस्थले पर्व्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इति संशयस्य पक्षतात्वापत्तिवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतिबध्यतायां प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं निवेश्यं वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकताश्रयपर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन पर्व्वतीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतायां महानसीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठ-प्रतिबध्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति।

च धर्म्मिणि उभयप्रकारतानिरूपितैकविलक्षणविषयता, समुच्चयवैलक्षण्यायोपगम्यते इति तादृशविषयताया, विभिन्नरूपेण उभयनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतयानासम्भव इत्याहुः। (१) तच्चिन्त्यं, प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटिकज्ञानत्वादिकमुपेक्ष्यनिरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शयति तेनेति। न पक्षेति। पक्षविशेष्यकस्य, पक्षः साध्यवान्नवेत्यस्य, साध्यविशेष्यकस्य, साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्याकारकस्य, संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारेण कारणताभज्येतेति भावः। इदमुपलक्षणं साध्यवत्तद्भेदकोटिकसंशयाननुगमोपि बोध्यः। विशिष्यसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं दर्शयति नवेति। सम्बन्धान्तरेण तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन, सन्देहे सन्देहदशायां, निर्णीतसम्बन्धेन पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीननिर्णयविषयीभूत तत्सम्बन्धेन, एतदनन्तरमनुमिताविति पूरणीयं, तत्सम्बन्धेन संशयासत्वेपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टापत्तिसम्भवान्निर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्यसाध्यनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वनिवेशेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चित् संसर्गकनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वं वा यदि निवेश्यते तदायमतिप्रसङ्गो बोध्यः। धर्म्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमाह न वा तमः प्रभृतिष्विति।

---

(१) चिन्ताबीजन्तु नीलपर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतत्वावच्छेदेन पर्व्वतोवह्न्यभाववान् वा इति ज्ञानस्य महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पर्व्वत इति संशयसमयोजस्य संशयत्वस्तुचितं तदनुपपत्तिस्तत्र विशेष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यता या भेदादिति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्ति-स्मरणादिना तस्य नाशात्। नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तक-

स्वधर्म्मत्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्म्मत्वनिवेशेप्यवृत्ति-साध्यकघटादिपक्षकस्थले, न पक्षतावैकल्यं, घटादिसमवेतत्वस्य प्रसिद्ध्या गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमः प्रभृतिपर्य्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणं, तथाच, साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्षवृत्तित्वसन्देह-दशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमिति वारणायप्रकृतसाध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया, तमःप्रभृतिसम-वेतत्वस्याप्रसिद्ध्यासाध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादायापि, न तत्र पक्षतो-पपत्तिरिति भावः। स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्तित्वस्य प्रसिद्ध्यातेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेनेति। पक्षे साध्यीय-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधर्म्मितासंशयस्य पक्षतात्वे, तमः प्रभृतिषु वृत्तिमत् साध्यसाधने नानुपपत्तिरत आकाशादीति। तद्वैकल्यं, पक्षतावैकल्यम्।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः, विशेषणतया, पक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठा-नुमितिजनकतायामवच्छेदको वा। अथवा उपलक्षणतया-तादृशजनकतायामवच्छेदक स्तत्राद्यं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति, विशेषणं अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्ताकं सत् अनुमितिकारणं विशेषणविधयाकारणतावच्छेदकं वेति यावत्। परामर्शपूर्व्वं तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः। यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्याप्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र

तापत्तेः। नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नापि अभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्यनुत्पादात्। नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात्। प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात्। एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात्।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

संशययोग्यतां निरस्यति नापीति। साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ। केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरिव सुलभो बाधः।

तयोर्विपरीतक्रमस्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः। आदिपदेन यत्र संशयानन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्तिस्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः। द्वितीयं दूषयति नोपलक्षणमिति। अव्यावर्त्तकतापत्तेः सिद्धिस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः। तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयविषयधर्म्मिवृत्तित्वावगाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः। अथ साध्यसन्देहो-

ऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्व्वोत्पन्नस्य संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणजातसंशयान्तरादेवानुमितिरिति कल्पते न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीवलात् परामर्शोत्पत्तिस्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूपप्रतिवन्धकवशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यं फलानुरोधेन सर्व्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादकल्पनात्। यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षण एव परामर्शसामग्रीप्रमाणसिद्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्व्वक्षणे संशयजनकधर्म्मिज्ञानाद्यभावः प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपगम्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्यगत्याभ्रमत्वमेव कल्पते अनुगतानुगतसिषाधयिषाभावकूटविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमिति-हेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात्। संशयहेतुत्वोपगमे, वाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवारणसम्भवात् नानाविधवाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदनिवेशेन च लाघवात्। जनकज्ञानविरोधितयैव च वाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः। संशयस्य च कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यं निवेश्य तादृशसंशयत्वेनैव हेतुतावाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया, स्वत्वाननुगमेन, प्रतिवध्यतादीनां स्वस्वावच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमेन च शब्दानुगममात्रपर्य्यवसानेऽपि न क्षतिः। संशयस्य, वाधसाधारणतदभाववत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्म्मिकसाध्यतदभावोभयज्ञान-

स्वरूपसंशयत्वेन, गौरवात्। बाधनिश्चयदशायाञ्च नानुमित्यापत्ति-सम्भवः। प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया आवश्यकत्वादिति तु न श्रद्धेयं बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्, साध्यसन्देहे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्; संशयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात्; तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया अप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्व्वारतापत्तेरिति चेन्न, प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्सया अनुमितेरानुभविकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेरनुभवापलापे विशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव सर्व्वत्रप्रवृत्त्यादिसम्भवे अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः (१) संशयानन्तरजातसिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः। संशयनाशेऽपि यावन्निर्णयस्तावत्पर्य्यन्तं संशययोग्यतया अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तदनिराकरणे मूलस्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यतानिराकरणपरतया व्याचष्टे संशययोग्यतामिति, साधकबाधकमानपदस्य सिद्धिबाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्व्वदैवानुमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्व्वं सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्व्वत्रैव सत्त्वात् अतः तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे साधकेति। यद्यपि बाधकमानपदस्य बाधजनकतत्सामग्रीपरत्वेऽपि

---

(१) एवमप्रविद्धसाध्यकस्थले संशयासम्भवादनुमित्यनुपपत्तेरिति पाठान्तरम्।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्माधर्मी पक्षः। तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छया आत्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्षपरिकलितमपि अर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां

न क्षतिः वाधसामग्र्यनन्तरक्षणे कदाप्यनुमितेरनुत्पादात्। तथापि वाधजनकत्वमात्रेण तत्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुतालभ्येत तत्र चोक्तैवानुपपत्तिः वाधसामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्व्वहति लक्षणाया आवश्यकत्वे वाध एव लक्षणोचिता इत्यभिप्रायेण इदम्।

ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वयिनिसाध्याभावाप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्, अत आह केवलान्वयिनि चेति। पक्षनिष्ठेति, साध्य इत्यादिः, धीर्निर्णयः, सुलभो बाध इति। तथाच तादृशबाधाभावस्यैव पक्षताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः। सुलभ इत्यनेन तत्त्वाभावांशे साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रसिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम्।

तदुपपत्तेरिति चेन्न, सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात् योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात्; स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति। उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः। तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः। यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम्। यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीगङ्गेशोपाध्याय
विरचिता पक्षता समाप्ता।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं, स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा, ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति। न च अनुमितिजनिकेच्छैव

पचता। सा च क्वचित् स्वनिष्ठैव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पचताप्रसङ्गात्। न च तस्यास्तदानीं, न तज्जनकत्वं तद्धि, न तद्योग्यता, अनपायात्। न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात्। न च तत्सामग्रीसमवधानम्। कारणमात्रस्य पचताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात्। तदानीं, सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च।

व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्सानाश्यस्थलेऽनुमितिमुपपाद्य, सिषाधयिषाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति नन्विति। तत्रापि, परामर्शपूर्व्वमनुमित्सानाश्यस्थलेऽपि, पुनरनुमित्सा, परामर्शानन्तरमनुमित्सान्तरम्। ननु परामर्शानन्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमकालं परामर्शस्य विनाशात्तादृशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह ततः परामर्शान्तरमिति। विनश्यदवस्थानुमित्सयाऽनुमितिमुपपाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति स्मरणात्मकाद्वेति। चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपपद्यते स्वायोग्यसुखविशेष्यकज्ञाने वह्निरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्तस्य तथात्वमुपेत्य, तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्व्वानुमित्साजनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्मरणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणं, स्मरणे-

त्युपलक्षणं, तथाविधमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः। ननु कल्पकाभावान्नैतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति, फलबलादिति। सिषाधयिषारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्य्यानुपपत्तिबलादित्यर्थः। सिषाधयिषा विरहेऽपीति मूलस्थानुमातुरित्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिषाधयिषायास्तत्राक्षतत्वेऽपि न क्षतिः। इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्रायेणेदम्। न च तत्रापि पूर्व्ववत्फलबलादनुमित्सां कल्पयित्वा अनुमितिः शक्योपपत्तिका. तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्, पूर्व्वं कदापि यस्य मेवानुमितिर्नासीत् तेन तच्चेष्टसाधनताया अगृहीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानीमभावेन तद्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्र्या एव दुर्घटत्वाच्च, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्साया हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिकृदाशङ्कते न चानुमितीति। इच्छैव, समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणम् इच्छामात्रमेव। स्वनिष्ठेवानुमातृसमवेतेव, तस्या ईश्वरेच्छायाः। पक्षताप्रसङ्गादिति। तथाच सिद्ध्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः। तदानीं, सिद्धिदशायां, न तज्जनकत्वमिति। तथाचानुमिति जनकत्वविशिष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्वमेव फलोपधानि तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। जनकत्वेन जनकत्वे आत्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्यदूषणान्तरमाह तद्धीति। योग्यता, स्वरूपयोग्यता, अनपायादिति, कारणतावच्छेदकधर्म्मरूपयोग्यतायाः सर्व्वदैव सत्वादित्यर्थः। तदुपधानं

तद्वैशिष्ट्यं, तदभावादनुमिति वैशिष्ट्याभावात्। तथाचानुमित्यु-
त्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्रागसत्वादनुमिते-
रेवानुपपत्तिः। इदमुपलक्षणम्। अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिरपि
द्रष्टव्या।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्म्माः प्रत्येकं तदव-
च्छिन्नकूटविशिष्टत्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं
तच्च कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परि-
हरति, न तत्सामग्रीति। कारणमात्रस्येति। तथाच परामर्शाद्य-
सत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् पराम-
र्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः। ननु सामग्रीसमवहिते-
च्छात्वेन न पक्षताया हेतुत्वमुपेयते सामग्रीघटकहेतूनां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्वतन्त्रकारणतयैवाति-
प्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय सिद्धिकाले पक्षता-
व्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव तादृप्येण उपेयते
अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह शेषेति। अनुमितिसामग्र्या
एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेशस्य निष्प्रयोजनक-
त्वादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तौ दूषणान्तरमाह तदानीमिति। तदानीं
परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्वयश्चास्य सामग्रीविरहे-
त्यनेन वक्तव्यतापातात्, सामग्रीमध्यनिवेशापातात्। तथाच तादृश-
कारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावएव। एवञ्च तस्यैव
पक्षतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य पक्षताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्त-
लक्षण एव पर्य्यवसानमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

सिषाधयिषेति। यत्र अनुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकताद्दृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा, अनुमित्सापूर्व्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणात् वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम्।

सिद्धान्तलक्षणे सिद्ध्युत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय,सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्। तच्च तदैवोपपद्यते, यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात्। न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्यं अपेक्षाबुद्धेः, क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्व्वाणै स्तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदधिकरणे विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात्। अन्यथा स्वसमानाधिकरण स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशापत्तेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शस्थले ताद्दृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति यत्रेत्यादिना। अनु-

मित्साव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं न सम्भवति, इच्छोत्पत्ति-
काले ज्ञानानुत्पत्त्याविशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छा-
पूर्व्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्र्यपेक्षयाप्रत्यक्ष-
सामग्र्यावलवत्त्वेन तस्याएवोत्पादासम्भवइत्यतो विशिष्टस्मरणानु-
धावनम्। न्यूनताभङ्गाय, परामर्शपूर्व्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजनमुक्ता
तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति अनुमितीति। यत्रेत्यनुषज्यते।
इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति। तादृशस्मर-
णात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात्। पूर्व्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादि-
परामर्शस्यानुमिताविष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परा-
मर्शाव्यवहितपूर्व्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं, तत्र तत् पूर्व्वक्षणएव
फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात्। तदुत्तर-
मनुमित्साया असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्यावश्यकत्वात्
स्मरणानुधावनम्। न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले
प्रयोजनमाहानुमित्सापूर्व्वेति। अत्रापि यत्रेत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षा-
त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितस्तदुत्तर-
क्षणे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति नत्विच्छा। विनश्यदवस्थसन्नि-
कर्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषण-
स्मरणपर्य्यन्तानुधावनम्। अनुमित्सापूर्व्वकाले परामर्शजनक-
सन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्ने-
न्द्रियसन्निकर्षसहितादिति। सहक्रतान्तं, सहक्रतान्तभागोप-
स्थाप्यसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यम्। तस्य अभावविशेषणत्वे, सिषा-
धयिषादशायां तदभावविशिष्टस्य सिद्ध्यभावस्यासम्भवात् सिद्धौ

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्व-प्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिल्लिङ्गकचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्य-नुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्य-तिरिक्तं पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्य-क्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादात् च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशे-षणत्वात् इच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः।

सत्यामसत्याञ्चानुमित्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति। सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्षत्वादिप्रकारके-च्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशायामनुमित्यापत्तिः अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिल्लिङ्गकचरं ज्ञानं जायतामिती-च्छाबलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः। नचानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टैवेति वाच्यं, प्रकृतानुमि-त्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एव सिद्धि-कालेऽनुमितेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाश्चान्तत उपस्थितपदार्थ-गोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिषाधयिषापदार्थं व्याचष्टे सिषाधयिषा चेति।

घटविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे

सिद्धिसत्त्वे वह्न्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति, तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्ट-पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येताद्दशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादिना न वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमितिः। वह्निविशिष्टमहा-नसविषयकानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छावलात् सिद्धिसत्त्वे पर्व्वतो वह्निमानित्यनु-मित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति, तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। नच यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादिव आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमत्पर्व्वतविषयकानु-मितिर्जायतामितीच्छाबलादपि सिद्धिसत्त्वे वह्निविधेयकानु-मितिर्न जायते तत्कालीनसिद्ध्यप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव ताद्दशेच्छाविषयवास्तववह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरू-पेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यं, साध्यविशिष्ट--पक्षनिरूपितविलक्षणविषयिता-प्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वो-पगमात्। आलोकवान् पर्व्वत इत्याद्यनुमितेर्वह्निविशिष्टपक्ष-निरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या ताद्दशविषयिता-प्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात्। साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो ह्रदोवह्निमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न ताद्दशविषयितायास्तत्प्रकारकानु-मित्सायाश्चाप्रसिद्धिः ह्रदादिनिष्ठस्य ताद्दशभ्रमवृत्तिविषयिता-निरूपकत्वस्यापि ह्रदाद्यंशे प्रकारीभूतवह्न्याद्यवच्छिन्नत्वात्।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेत्यनेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्व्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्व्वतादिपक्षकवह्न्यादिविधेयकानुमित्यनुत्पादेऽपि न क्षतिः। तादृशोद्देश्यतात्वेन च तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं, तेन केवलपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्सादशायां पर्व्वते अन्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वह्न्यनुमित्यापत्तिः (१)। साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्शयति यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चिद्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम्। न चेच्छा पूर्व्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृशेच्छैव न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धेरेव विरोधित्वात्। तदुक्तं नहि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छा भवतीति वाच्यम् एतदुत्तरवर्त्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाया

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपिनिवेशनीयं अन्यथा जातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले पर्व्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-कालीनजातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शशून्यकालीनानवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं इति बोध्यमिति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते।

विवक्षितत्वात्। नन्वनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैव तथाविधे-च्छावारणसम्भवे किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारक-त्वनिवेशनेनेत्यतआह अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति। प्रत्यक्षा-द्यात्मकसिद्धिदशायां पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्विषयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमिति। शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यति-रिक्तं ज्ञानं जायतां इत्यादीच्छाया उत्पादासम्भवात् प्रत्यक्षाद्यनन्तर-मिति, प्रत्यक्षादिरूपसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः। अनुमित्युत्पादाच्चेति। तथाचानुमितित्वप्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छाना-मसंग्रहप्रसङ्गादितिभावः। इदमुपलक्षणम्। अनुमितित्वप्रकार-कत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमितिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धि-सत्त्ववह्न्याद्यनुमितिवारणाय प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्व-निवेशनमावश्यकम्। न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमिति-स्तद्विषयकत्वनिवेशेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यं, दर्शि-तेच्छाया अपि घटाद्यनुमितित्वेन वह्न्यादिगोचरसमूहालम्बनानु-मिति विषयकत्वात्, न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनु-मितिरिव यत्र प्रत्यक्षत्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्ट-त्वात्। अनुमितौ प्रत्यक्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्रकारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम्। नचानु-मितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्व्वते वह्नेः प्रत्यक्षतः सिद्धौ शाब्द-सामग्र्याश्च सत्यां पर्व्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामिती-च्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्यनु-

मितित्व-प्रकारकेच्छाविरहविशिष्ट-समानविषयक-शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात्। अथ सिद्धिदशायां पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात्। नचेष्टापत्तिः तदुत्तरं पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिमानसाद्युत्पत्त्यापीच्छाविषयसिद्धेस्तादृशेच्छाया यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छातुल्यत्वात्। नच प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूप--प्रतिबन्धकसत्त्वान्नापत्तिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मानसादि-सामग्र्या अनुमिति प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा सिद्धिशून्यकालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्। नचोक्तयुक्त्या वह्नि-विधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् वह्निप्रकारकत्वावगाहि-दर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः तद्विधेयकत्वावगाहीच्छा-दशायाञ्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्यक्षेऽप्रामा-णिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्त्यैव विषयसिद्धेरिति वाच्यं, विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तत्वे तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षा-न्यत्वाप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात्, प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्य्यन्तानुसरणस्य निर्व्वीजत्वात्। न च विधेयताप्रत्यक्षव्यावृत्त्यैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्यं, एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्द-सिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यंस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात्, तादृशे-च्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकाले-

ऽपि तद्बलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात्। तदनवगाहित्वे सिद्धाव-प्यनुत्तेजकत्वात्। अत्रोच्यते। अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वा-दिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः। पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छा-व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः। नच तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्यानु-मितित्वादि-रूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यैवानुमित्सानामुत्तेजकत्वमु-चितमिति वाच्यम्, तथा सति पर्व्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायता-मितीच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छा-विशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां वह्न्याद्यनुमित्युपपत्तये तादृश-तादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धावुत्तेजकत्वापत्त्या तदभाव-सहस्रस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धि-प्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात्। ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षो-द्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नसाध्य-विधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असंग्रहः, एवं विषयानुपरक्तानुमिति विषयिण्या अनुमितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणा-संग्रहः, न च सा असंग्राह्यैव असिद्धसाध्यान्तरानुमितिसाम-ग्र्यामसत्यां तद्बलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छा-विषयसिद्ध्यनुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह यादृशयादृशेति। असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनु-मित्युत्पादात् तासाञ्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति। तत्त-

दिच्छाभावसमुदायस्येति, साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनाननुगमय्य एकैकाभावा निवेश्यन्ते अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्व्यक्तिसत्त्व सिद्धिदशायां अनुमितिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीयाः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा । एतेन तत्कालीनसंयोगविभागादिव्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादाय-विनिगमनाविरहोपि निरस्तः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणता-विशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम् । सिद्ध्युत्तरं तथाविधेच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिर्विरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम् । इदन्त्ववधेयम् । तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं (१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य ताद्रूप्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन निवेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया महागौरवात् ।

---

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्व्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वं तत्तावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात्, तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे तु तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादितिचेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात्। इति क्वाचित्कः पाठः ।

तादृश्या यत्किञ्चिद्विषयस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे तथाविधधीसहस्रस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात्। यदि च मिथो विशेष्य-विशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेद-कत्वं सिद्धान्तविरुद्धमितिमन्यते तदा एकाभावविशेषितापराभाव-स्यावच्छेदकत्वमुपेयम्। तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनि-गमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात्। तत्तदभावमात्र-विषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनि-गमनाविरहस्यावश्यकत्वादिति। इच्छाया अननुगमेऽपि एक-रूपेण सर्व्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः, न सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः। तावद-भावविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुगतत्वादिति भावः।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम्। वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसो-भयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्-पक्षावगाहित्वप्रकारकतया पर्व्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्ष-कानुमित्यादिसामग्र्यामसत्यां तादृशेच्छाबलात् पर्व्वते वह्न्यनु-मित्यापत्तिः, अनुमित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्यकि-ञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्टं पर्व्वतं महानसञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असं-ग्रहप्रसङ्गः वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयिणीमहानसाविषयकानुमिति-भिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽति-प्रसङ्गस्याशक्यवारणता चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्ति-

निवेशनमावश्यकम् । तथाच वह्निविशिष्टपर्व्वतानुमितिर्भवत्वि-
त्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तविष-
यतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्वं पर्य्यवसितम्, अनुमिति-
त्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरि-
समाप्त-विषयतावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यसंग्रहत्वात् । एवञ्चानु-
मितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकत्वरू-
पेण संग्रहाभिधानमसङ्गतम् । न च तत्कल्पं परित्यज्यैव यादृश-
यादृश इत्याद्यभिधानम्, इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादि-
प्रकारकेच्छानां पृथक्पृथगभावनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यं
पक्षान्तरसूचकवाकाराद्यभावात् । अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञान-
त्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव सम्भवति, तथा हि तत्साध्यवि-
शिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्म्म-
घटकपरिसमाप्तावच्छेदकताकत्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयका-
नुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताक-
त्वमेव पर्य्यवसितम्, एवञ्च तत्साध्यविशिष्ट-तत्पक्षविषयकप्रत्यक्षा-
न्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयता-
केच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजक-
त्वापेक्षया निरुक्तधर्म्मघटकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छे-
दकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवे-
शनमुचितं लाघवात्, इत्थञ्च तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञान-
त्वादिप्रकारकेच्छानामपि संग्रहः सम्भवति । न च वह्निविशिष्ट-
पर्व्वतविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सिद्ध्यधीनसंस्कारो-

त्यस्यैव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमितित्वावच्छिन्न-त्वनिवेशनस्यावश्यकतया न तत्संग्रह इति वाच्यं समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेश्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवादिति चेत् तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषयकेच्छानामुक्तरूप-सामग्रीत्वरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिन्नत्वमपि निवेश्यतां तावतैव तत्संग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुगमाभिधाना-सङ्गतिः। न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यव-च्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथा अन्यानुमितिसामग्री-समवहितानामनुमितिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरक्ता-नुमितीच्छानां वारणासम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमव-हिततादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया उत्तेजकानामननुगमाभिधानसङ्गतिरिति वाच्यम्, तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतयैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासाम् वारणानौचित्यात्। साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमधिक-मनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेश्य दर्शितसामग्र्यसमवहिततथा-विधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकताकल्पने तत्तदिच्छाभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवप्रसङ्गात्। अन्यानु-मितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्रतिबन्धकत्वे तत्कालीनवायु-संयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत् तादृशसामग्र्यभावकालीनतथाविधेच्छानां उत्तेजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तदिच्छाकालीनसंयोगविशेषाणामुत्तेज-

कताप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। अथवोक्तानुगतरूपेणोत्तेजकीभूताया-मिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसामग्रीसमव-हितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासामनुमिति प्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तदिच्छाभेदनिवेशस्थले तत्कालीनवायुसंयो-गादिभेदनिवेशनेन नोपपत्तिः, इच्छायां तत्तद्भेदस्याव्यावर्त्तकत्वात्त-त्तत्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्यस्य सामाना-धिकरण्यरूपतया साक्षात् सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्। अत्राहुः।

उक्तसकलेच्छानां निरुक्तरूपेणाननुगमेऽपि एतत्क्षणानन्तर-क्षणेऽनुमितिर्भवत्वित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासंग्रहात्तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तित्वाद्यवच्छेदक-ताभेदं उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य संग्रहे कालान्तरेऽपि तथाविधे-च्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तरे अनुमित्युत्पत्त्या च तादृ-शानुमितिविषयासिद्धेरिष्टापत्त्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गतिः। न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् उपदर्शि-तैकैकधर्म्मप्रकारकैकानुमितिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वा-पेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरेच्छानां तत्तद्व्यक्ति-त्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्। न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्य-विशिष्ट-पक्षविषयित्व-प्रकारकत्वविशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारै-वेति वाच्यम् अनुमितिनिष्ठविषयतायां साध्यविशिष्टपक्ष-विषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेश एव तत्तात्पर्य्यात्।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शाद्-सत्यामपि सिद्धौ यदि न अनुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्ग-कानुमितीच्छाकामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रति-बन्धिका यदि च तत्र अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्र-लिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्यावश्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञानं जायतां यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावारणासम्भवात् तत्संग्रहे तादृशीनां सर्व्वासामिच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जायतामित्यादीच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितिसामग्रीसमवहिततादृशेच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु धूमेन पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छाबलाद्धूमादिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्धावुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्तत्सिद्धिकालेऽसत्यपि धूमपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अक्षतत्वादित्यत आह धूमेनेति, भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायामेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यतो-

ऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितिः सन्दिग्धतया यदीति। तदेति। तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः। अन्यमात्रेति। तदन्यमात्रलिङ्गकत्व-प्रकारकसिद्धीच्छेत्यर्थः। धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादि-परामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्याप्रसिद्धावपि न दोषः। तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्य-विशिष्ट-तत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यत्वम् अत आलोकेनेन्धनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुयामित्यादीच्छादशाया-मालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापत्तिः। आलोकलिङ्गकत्व-प्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न निवेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव अन्यथा आलोकत्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरि-च्छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरापत्तेः द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्य-विरोधित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्ति-त्वेनाज्ञायमानधर्मावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादि-विरुद्धत्वभ्रमदशायां तादृशेच्छायाविरोधित्वोपपादनायालोकत्वा-देरालोकादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिनुया-मित्यादीच्छाया अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वस्य चोपेक्षणम्। धूमत्वादेरालोकादिवृत्ति-

त्वग्रहदशायां धूमेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्ग-
कानुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव, विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वा-
देरालोकत्वादिविरुद्धत्वग्रहदशायामेव। वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक
इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानकाली-
नानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट एव स्वातन्त्र्येण प्रति-
बन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे कालान्तरीणपुरुषा-
न्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयो-
र्ज्ञानविशेषणता ध्रौव्ये स्वपदेन फलीभूतानुमित्युपादाने यादृशा-
नुमितिदशायां क्वचिदपि धर्म्मे नालोकाद्यवृत्तित्वज्ञानं प्रसिध्यति
तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोकत्वादिविरुद्धत्वज्ञाना-
विषयधर्म्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्याभिन्नानुमित्याभावरूपकार-
णाप्रसिद्धिः स्वत्वाननुगमेन कार्य्यकारणभावस्य तत्तदनुमितिव्यक्ति-
विश्रामश्च। भेदप्रतियोग्यनुमित्युपादाने चालोकेन द्रव्येण वानु-
मिनुयामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरणसमानकालीन-
तादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्नत्वेनालोकादि-
लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम्। यद्वा आलोको
द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमित्यादिज्ञानविरह-
विशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकेच्छा अनुगमय्य-
तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयाः भेदस्य
कालिकाव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकालीनानां द्रव्येणा-
नुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वो-
पपत्तिः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशान्नपुरुषान्त-

दीप्यज्ञानादिकमादाय दोषः। द्रव्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्याद्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छेदकत्वावगाहिनीनामिच्छानान्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वभानात् लिङ्गांशे द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानाम् आलोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविरोधित्वमक्षतमेव आलोकत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोपपत्तयेचालोकलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालोकत्वाद्यवच्छिन्न-लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयं पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकलिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीनामिच्छानां अविरोधित्वोपपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वनिवेशः तदर्थश्च किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्याद्याकारकेच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वम्। इदमत्रावधेयम्। आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्गकानुमितेरेव तद्विषयत्वात्, एवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिरालोकलिङ्गक-वह्नि-घटोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले घटाद्यनुमितिसामग्र्यामसत्यां आलोकपरामर्शात् वह्न्यनुमितिर्न जायते घटाद्यविषयकानुमितेरुत्पत्त्या तादृशेच्छा-

विषयासिद्धेः। अतस्तथाविधेच्छानां तत्र तत्र प्रतिबन्धकता-निर्व्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानु-मितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यता-शून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयं, उक्तस्थलेचालोकलिङ्ग-कवह्न्यनुमितित्वादि-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता तादृशप्रकार-तातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव समूहालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात्। अन्यथा समूहालम्बनेच्छा-तस्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथाच तादृशेच्छानां तथा-विधप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्व्वते वह्निमनुमिनुया-मित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वविरहेऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानु-मित्यापत्तिः पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुया-मित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरा-मर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया-विशेषणदलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणे धूमेन घटमनुमिनुया-मित्यादीच्छावारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनं तदर्थञ्च न किञ्चि-ल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषय-विशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां असंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्ग-कत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-

प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम् । धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छाबलादसत्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां न तादृशानुमितिरितिदिक् । एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते । ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधित्वमदृष्टचरमित्यत आह कामिनीजिज्ञासादिवदिति । यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुषादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः । पृथक्प्रतिबन्धिकेति ; पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथाचोक्तस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः । ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याप्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धिसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्सादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः । तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साप्रत्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तेः । नह्येकमपि विशेषमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसरति यदि चेति । तथाचान्यलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्वमसम्भावितमेवेति भावः । तत्रेति, अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले इत्यर्थः, तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सिषाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः ।

नन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमित्साकाले सिद्धौ सत्यामनुमित्यनुपपत्तिरत आह तदन्यमात्रलिङ्गकेति। धूमेनालोकेन चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमित्युपपत्तये मात्रेति। तथाच तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाप्रकारिकासती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-प्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम्। आलोकेनेन्धनमनुमिनुयां, धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छाबलादालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेनेन्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम्। यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणाय चरमदलम्। यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन वह्निविशिष्टपर्व्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छावारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यता-कान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन विवक्षणीयम्। तथाच लिङ्गविशेषानुरक्तानुमितीच्छानां तादृशविशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादि-प्रकारतानिवेशनमफलमेवेति, तथाविधविशेष्यताशालित्वेनैवेच्छायाः

लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम्। तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका।

उत्तेजकत्वमुचितं, तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यमात्रत्वादिविशेष्यतात्पर्य्यमिति, शेषं पूर्व्वोक्तदिशावसेयम्।

नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भव इत्यत्र इष्टापत्तिमाह लिङ्गविशेषेणापीति, लिङ्गभेदेनापि, पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः। अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः। तत्प्रदर्शनञ्च दृष्टान्तार्थम्। तथाच साध्यादिभेदेनेव लिङ्गभेदेनापि पक्षताभेदो न क्षतिकर इति भावः। नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणानुमितिरूपानुगतकार्य्ये हेतुत्वासम्भवः। न च तत्तत्साध्यकत्वादिवत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभयादिविषयक-समूहालम्बन-परामर्शजन्यानुमितौ धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावव्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्तादृशानुमितावपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूप-धूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात्। न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्गकानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति तत्र धूमलिङ्गकेच्छायाः अपि धूमलिङ्गक-परामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचित्यात्, सर्व्वे-

साधारणैक-पक्षतायाः एव सुवचतया लिङ्गविशेषणापीति अन्या-सङ्गतिरिति चेन्न, धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धिविशिष्टान्यानु-मितित्वमेव तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकम्। तादृशसिद्धि-विशिष्टत्वञ्च, स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्ति-कत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितिस्तथाविधसिद्धि-विशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः। सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गक-सिषाधयिषायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धूमादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिघटितस्यैव धूमादि-परामर्शघटितकारणस्तोमस्य कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात्। समूहालम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्य्यो-त्पत्तिनिर्व्वाहात्। अथात्राव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षण-साधारणं, स्वध्वंसाधिकरण-कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वा-धिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं वाच्यम्। अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छा-नुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरह-विशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेरुक्तसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृश-सिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादवस्थ्यात्। एवञ्च, यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्श-धूमलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूम-लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टत्वेन पक्षताकार्य्यत्वानुपपत्ति-रिति चेन्न। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्य-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बन-

स्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणस्यापि धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धग्रधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनु-मितेरिति न व्यभिचारः । एवं सिद्धग्रात्मक-धूममात्र-परा-मर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धग्रधिकरण-प्रथम-क्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्य्यत्व-निर्व्वाहः । अथवा स्वाव्यवहितपूर्व्वकालावच्छिन्नतल्लिङ्गकेच्छा-विरहविशिष्टसिद्धग्रभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृश-सिद्धग्रभावकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोपि दोषः । अथवा स्ववृत्तिक्षतिमत्त्व-स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व-स्वसामानाधिकरण्ये-तादृशत्रितयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं, तादृशसिद्धग्रभाव-जन्यतावच्छेदकमिति न कोपि दोषः । अथवा तादृशसिद्धि-विशिष्टत्वं, तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसा-नधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्तदुत्पत्ति-कत्वसम्बन्धेन वाच्यम् । उक्तसमूहालम्बनस्थले च, तादृशसिद्धग्रधि-करणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्-ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः । सिद्धग्रात्मकधूममात्र-परामर्श-जन्यानुमिते-र्धूमलिङ्गकेच्छा-विरहवि-शिष्टसिद्धग्रधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसान-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्या-हतमिति । एवं यत्र धूमपरामर्शः, तदुत्तरं तदप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रामाण्यज्ञानाभाव-विशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्य-ज्ञानाभावविशिष्ट--धूम-

परामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्व्वच्चणेचाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शसत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम्। लिङ्गोपधानमते च न काचिदनुपपत्तिः। तन्मते धूमविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्न-विशेष्यताकवह्न्यनुमितित्वादेरेव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्य-भावादिजन्यता-वच्छेदकत्वादुक्त-समूहा- लम्बनस्थलेचालोकवान् पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरेवोपगमेन, व्यभिचारा-नवकाशादिति। धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादि-सकलेच्छासाधारणरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्धावुत्तेजकत्वम्। तथाच धूमालोकादिलिङ्गकनिखिलानुमितिसाधारणी एकैव-पक्षता। उक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यत इत्याशयेनाहतल्लिङ्गकेति। असत्यां सिद्धावन्यलिङ्गकानु-मितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये, सिद्धिकालीनेति। सामानाधि-करण्यसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः। समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति। धूमलिङ्गकत्वादि-प्रकारतान्य-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकेच्छा-विरहविशिष्टेत्यर्थकम्। तेन न धूमालोकोभयलिङ्गकवह्न्यनुमिति-र्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् सिद्धिकाले केवलालोकलिङ्ग-कानुमितिप्रसङ्गः। न वालोकेन वह्निघटोभयानुमितिर्धूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केवलालो-कादिपरामर्शात् केवलवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। यद्यपि तादृश-प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छाविशेषणत्वोपगम-

एव, समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमिति रूपपादयितुं शक्यते; तथापि ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्व्वतां नवीनानां मते, यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्वितीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्य्यन्तानुसरणम्। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलिङ्गकेतिसम्पातायतम्। सिद्धिविशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सिद्धिविशिष्ट–घटतदनुमित्यादि-गोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेष्यीभूतेच्छानिवेशोबोध्यः। वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्यलिङ्गकानुमित्सायां न निवेश्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां भवन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकतायावक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छासाधारणरूपेणैवानुमित्सायाउत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षतानिर्व्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायामिवोत्तेजकत्वात्। अत्र चैतादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकारणतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष्य लिङ्गभेदेन तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नाभावहेतुताकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्व्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारोऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति।

परे तु अन्यलिङ्गकत्व-प्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-सिद्धिदशायामननुगतानुमित्सावलात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्व्वमते गौरवमेतन्मते चान्य-लिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः। सिद्धौ तासामभावानिवेशात्। न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्सा-प्रतिबन्धकतायामेव तासामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम्। यतो यत्राननुगतसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा-एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छास्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशे-च्छाव्यक्तिभेदा एव निवेशनीयाः। सिद्धौ तु सामानाधिकरण्य-सम्बन्धेन तत्तदत्यन्ताभावास्तत्र च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविरहेण गौरवम्। न च पूर्व्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ निवेशनीया न तु तत्तदिच्छा-भावा इति न विनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्। सिद्धेर-नन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीनामुत्पत्तिस्तत्र तादृश-सिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः। ज्ञानेच्छयोर्य्युगपदुत्पादमते इच्छासामग्र्या ज्ञानाविरोधित्वात्। यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेजकेच्छयोरेकस्या-अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्व्वमुत्पत्तिः, तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेपि, तत्तत्सिद्धिभेदा अन्यलिङ्गकेच्छाविशेषणीभूतसिद्ध्यंशे-निवेश्या नत्वन्यलिङ्गकेच्छायां, तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदि-च्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेश-मादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः।

साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्म्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकौ अनुप्रवेशनीयौ ।

साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्याचष्टे साधकेति । साध्यवत्वनिश्चयः प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयः । पाषाणमयोवह्निमान् पर्व्वतस्तेजस्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति पाषाणमयत्वादिनेति । तत्र पर्व्वते, तस्य वह्नेः, धर्म्मित्वसाध्यत्वयोः उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः, अनुप्रवेशनीयावित्यस्य, पक्षताशरीर इत्यादिः । तथाच पर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्य्यवसितम् ।

पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमित्युदयात्, तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनं । विधेयता च, वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-नियामक-पक्षतावच्छेदक-व्यावृत्तो विषयताविशेषः ।

यदि च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-सिद्धावपि विनाप्यनुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानु-भविकी तदा धर्म्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा ।

स्वरूपतः पर्व्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् वह्नि-मान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः, शुद्धपर्व्वतत्ववह्नि-त्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्याच प्रतिबध्यदिशि पर्व्वतत्वाद्य-वच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषितपर्व्वतत्वादिपर्य्याप्तावच्छेदकता-कत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थश्च, पर्व्वतत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्ना-वच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वाऽनिरूपकत्वम् । पर्व्वतो वह्निमानि-त्याद्यनुमितौ जातिमान् वह्निमान् पर्व्वतो जातिमत्वानित्यादि-सिद्धेरप्रतिबन्धकतया, प्रतिबन्धकदिश्यपि पर्व्वतत्वावच्छिन्नेत्या-दिना किञ्चिदविशेषिततदवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थश्च निरवच्छिन्न तद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमिति ध्येयम् ।

ननु पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वावच्छिन्न विशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्व्वतत्वेनैकपर्व्वतविशेष्यकसिद्धि-दशायां तेन रूपेणान्यपर्व्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत आह यदि चेति । पर्व्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहियत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेष्यक-सिद्धिदशायां, तेन रूपेण धर्म्म्यन्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य निर्व्विवाद-तया, सामानाधिकरण्येनेति । एकत्र एकधर्म्मिणि, अनुमित्सासत्त्वे

विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहात् धर्म्मिविशेषनिवेशन-सफलं अतो विनाप्यनुमित्सामिति । अन्यत्र अन्यधर्म्मिणि, धर्म्मि-विशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धि-दशायां, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ वाधकाभावात् तादृशेति, सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्म्मिविशेषोऽपीति । तथाच पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिनिष्ठोद्देश्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वाद्य-वच्छिन्नतत्पर्व्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमितिभावः । अन्यथा, तदानीं, तादृशानुमितेरानुभवि-कत्वविरहे, न, धर्म्मिविशेषोनिवेश्य इत्यनुषज्जते । अनुमिति-र्द्विविधा, पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्राव-गाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च ; अवच्छेद्याव-च्छेदकभावोपि क्वचित् स्वरूपसम्बन्धविशेषः ; यथा मूलाव-च्छिन्नोवृक्षः संयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योः । अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्व्वचत्वात् । (१) क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः । यथा पृथिवी-रूपवतीत्यादौ पृथिवीत्वरूपाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणता-पन्नस्य पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं, पक्षता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्वमित्यन्यदेतत् ।

---

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन वाध-ग्रहस्य विरोधितया वाधस्यासिद्धिर्व्यभिचाराशङ्करं मणिकृद्ग्रवस्थापयिष्यति काचित् कोऽयं पाठः ।

पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-सिद्धावपि, तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति, तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु, सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् । अतएव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरुद्देश्या, तत्र नांशतः सिद्धसाधनं दोष इत्यतस्तदेवोपपादयति पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्यमात्रेण, तदवच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः, सिद्धेरेव सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवकारव्यवच्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः पर्य्याप्तिः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगादिना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि, विशिष्टनिरूपितसंयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदकताया अपि पर्य्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, शुद्धवह्नित्वादौ शुद्धसंयोगत्वादौ वा, विधेयतावच्छेदकतायाः

संसर्गतावच्छेदकतया वा अपर्य्याप्ततया, तादृशानुमिते र्न सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबध्यत्वमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षतावच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरेव, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१) तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धेरविरोधितया, पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। नच विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्व्विषयतानामपि, नानाव्यक्तिपक्षकस्थले, प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति, तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्यत्वस्यैवानुमितिविशेषणत्वोपगमेन, निर्व्वाहादिति वदन्ति । दीधितिकारस्य तु, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्येव, व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतम्भागासिद्धेर्दोषत्वनिर्व्वाहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ ; पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आवश्यकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हेत्वसिद्धेराव-श्यकतेत्याशङ्क्य पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-

---

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः सिद्धसाधनस्यानुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिपक्षकानुमिताबदोषत्वे इति तु पाठान्तरम् ।

त्वावगाहिन्यामनुमितौ, तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुतायां-भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि ; स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपेयत इतिसमाधानस्य स्वयं अवच्छेदकत्वयोर्व्वस्तुनोर्भेदादित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। एवं व्यापकत्वभानस्य तदननुमतत्वे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्रेत्यत्र, एकत्र साध्यसिद्धावित्यनेनैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च। युज्यते चेतदेवमतम्। प्राचीनमतेऽपि। उक्तयुक्त्याविधेयतावच्छेदकत्वादिपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात्। एवं सिद्धिसामान्यशून्यदशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां, सिद्ध्यभावबलात् तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितित्वावच्छिन्नस्यापत्तेः।

अस्मन्नये च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, विशिष्टवह्नित्वे विशिष्टसंयोगे वा, पर्य्याप्तविषयताविशेष इव, शुद्धवह्नित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्य्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रियते। एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव। न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भानोपगमे, तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य, पृथक् कारणताकल्पने गौरवं, एतन्मते, तत्तत्पर्व्वतोद्देश्यकानुमितौ, तत्तत्पर्व्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयार्थवशादेव यावत्पर्व्वतविशे-

ष्यकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधयाभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम् । यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्व्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्व्वतविषकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । तत्र च कस्यापि परामर्शस्य, भवन्मतसिद्धाया अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः । एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्ति तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ताप्रसिद्ध्या अनुमितिद्वैविध्यानुपपत्तिश्च । तन्मतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने, सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां, तादृशानुमित्युत्पत्तौ वीजाभावः । सिद्धविषयीभूतधर्म्मिविषयकत्वस्य तद्वीजत्वे, तथाविधसिद्धिदशायां, सिद्धविषयीभूतकतिपयपर्व्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात् ।

अथ मणिकृता पक्षतावच्छेदकैक्येऽंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि, तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते; अतएव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिकृतापि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम् । अतएव गन्धादिपक्षतावच्छेदकस्य, पृथिवीतरभेदादौ साध्ये, हेतुता नाचार्य्यैरनुमन्यते । व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामाधि-

करण्यभानेन सिद्धसाधनात्। सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्र-योगात्। नचांशे साध्यसिद्धावपि, अधिकधर्म्मिविषयतया, यावत् पर्व्वतादिविषयकानुमित्युत्पाद उचितः। अधिकधर्म्मि-विषयकानुमितेः सिद्धिदशायां उत्पादे, वाचोऽनित्या इत्यादि-सिद्धिदशायां, अनित्ये वाङ्मनसौत्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पाद-स्याप्यौचित्यात्। नहि तत्र कस्याप्यनुमितिः, नवीनैरपि पक्षताव-च्छेदकैक्य एवांशतः सिद्धिसाधनस्यादोषत्वस्योपगमात्। एवञ्च नवीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहि तदनवगाह्यनुमिति-भेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयतया गौरवम्। न च विशिष्टबुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-करण्यमात्रावगाहि बाधदशायां तत्सामानाधिकरण्येन तादृश-बाधविषयधर्म्मिविषयिण्याः कतिपयधर्म्मिविशेष्यकानुमितेरिव; सकल धर्म्मि-विशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्यादवच्छेदकावच्छेदेना-नुमितावुद्देश्यायामप्यंशतो बाधस्यादोषतापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टबुद्धौ, समानविषयक-तथाविध विपरीतनिश्चयप्रतिवन्धकतायाः प्राचामनुमततयांशतो-बाधस्य दोषतोपपत्तेः। एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमितौयाव-त्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापेक्षया तद्विरोधितया भागासिद्धे-रपि दोषतानिर्व्वाहः। यत्र सकलपर्व्वतानां नैकपरामर्श-विषयता, अपि तु परामर्शद्वयविषयता, तत्र यावत्पर्व्वतविषयकानु-मितिरूपाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टैव। नवीन-मतेऽपि तत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानु-

मितौ तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम्। मैवं अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दुर्निर्व्वचतापत्तेः। न चैकरूपेण समानधर्म्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे वीजम्। तथासति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चयस्यापि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्येव, गन्धो जलवृत्तिर्नवेत्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात्। उभयोरेव निश्चययोर्गन्धत्वाश्रययावद्धर्म्मिणि ग्राह्याभावावगाहितयाऽविशेषात्। विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्म्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिता वीजत्वाभावात्।

नव्यमते, उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषसम्भवात्। एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्म्मिवृत्त्यखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवोचितः। तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्म्मिविषयता अपीष्यत इति परास्तम्।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्ध्योः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमितेः तदतिरिक्तानवगाहित्वात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्ध्योरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति तत्सामानाधिकरण्येनेति। तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण पक्षता-

वच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यावर्त्तनायावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम्। अवच्छेद्यावच्छेदकभावानवगाहित्वञ्च न सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्। उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्य्याप्तिनिवेशादेवोपपत्तेर्वैयर्थ्याच्चेत्यवधेयम्।

सिद्धिमात्रस्येति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। तथाच पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः। प्रतिबन्धकता चोभयविधसिद्ध्योः संसर्गादीनां पर्य्याप्तिमन्निवेश्यैकरूपेणैव यद्युभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्व्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेति ध्येयम्।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिव्यावृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिक्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये, अवच्छिन्न संयोगादि पर्य्याप्तसंसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अवच्छिन्नत्वातिरिक्त-धर्म्मानवच्छिन्न-संयोगादि-निष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरिति तदसत्, सामानाधिकरण्येनानुमिनुयामवच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकताया वक्ष्यमाणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वात्।

इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः। साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी।

ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याकारक-सिषाधयिषासत्त्वेऽसतिचावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शे, सामानाधिकरण्य-मात्रावगाहि-परामर्शात्तादृशानुमितेरापत्तिः, तथाविधसिषाधयिषासत्त्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत आह इत्थञ्चेति। इत्थञ्च तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वे च। लिङ्गभेदन्याय इति। यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यलिङ्गकानुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। यदि पर्व्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते, तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्। अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयं, अगत्या गौरवस्यादोषत्वादित्याशयवानाह साध्यविशेष्यकेति। द्वयोः समानविषयकत्वे विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभि-

एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात्। तादृशानुमिति

प्रायेणानिर्भरसूचनायप्रामाणिकत्व इत्युक्तम्। पक्षविशेष्यिकैवेति। तथाच प्रकारताविशेष्यते निवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः। तत्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु, उभयविध-ज्ञानसाधारण-पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे, उभयविधसिद्ध्योरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव नत्वनुगतम्। पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजकत्वानुरोधात्।

एवञ्च, साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च। तुल्यन्यायादिति। पर्य्यवसानादित्यन्तस्य हेतुः। समानाकारायाः सिद्धेरिति, अन्यूनाकारसिद्धेरित्यर्थः। पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिसिद्धिदशायामपि न्यूनविषयिण्याः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात्। अधिकविषयकसिद्धेरविरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ प्रतिबन्धकतालिखनस्यासङ्गतेः। एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनान्न सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना विशिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनाविशिष्ट-

प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत-एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

साधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिश्रा अर्थापत्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः । ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्व्वानुभवसिद्धा पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्धसाध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेषणकानुमितेरनुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमितिं रूपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात् । तां प्रति साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानत्वेनोभयविधसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह तादृशानुमितिमिति । साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः, सिद्धिमात्रं, पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः । ननूच्छृङ्खलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकानुमितिरप्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्भवादिति, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिषाधयिषाविरहस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसन्धायाह साध्यप्रसिद्धिरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । तेनेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेदत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः । न च तत्र पृथिवी

इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमितेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूते-तरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानविरहात् । अथेतरभेदत्वादिप्रकारक-ज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्न मुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्य-तावच्छेदकं, तदा तथाविधज्ञानदशायां इतरभेदादिपञ्चकप्रमेय-त्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्म्मावच्छिन्नविधेयकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसमूहा-लम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्यनुमितेश्चानुपपत्तिः। अत्र केचित् पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ तथा-विधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रकारतैव विधेयता साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततोऽन्या तथाच प्रकारता-भिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति नानुपपत्ति-रित्याहुः ।

तत्रप्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे जलभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारक तेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमितेर्जलभेदादिविधेय-कत्वापातात् । नचाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जलभेदादिसाध्यकतादृशानु-मितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च यत्राधेयत्वं साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमित्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमितौ प्रकारताभिन्नविधेयताशालिन्यां साध्य-प्रसिद्ध्यभावव्यभिचारो दुर्व्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्म्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्न-विधेयकानुमितित्वमेव तद्धर्म्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं,

साध्यप्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तदप्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः । अतएव, साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव। प्रसिद्धसाध्यकस्थले, अभावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले, न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः। तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् उपष्टम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारतानवच्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानुमितिं प्रति, विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य सर्व्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपातत उक्तिसम्भवेऽपि ; साध्याघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसक्त्या, अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे तादृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात्, उपष्टम्भासङ्गतितादवस्थ्यात् ।

यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म्मताबलात्, पर्व्वते पर्व्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानविरहेण विशेष्यतयैव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिसम्भव इति तत्तुच्छं ; सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महानसीयवह्निविषयकपरामर्शे पर्व्वतीयवह्न्यभानप्रयोजकस्य दुर्लभत्वात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शे कदाचिदुद्बोधकविरहात्तदभानसम्भव इति वाच्यं, उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशेषणबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्य्युक्तिकत्वात्, विशेषणताव-

च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य चाक्षतत्वात्, पर्व्वतीयवह्निविषयकपरामर्शादपि वह्नित्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च।

इदमत्रावधेयं, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यविशेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम्। अन्यथा पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्यपलापापत्तेः। सिद्ध्यसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषणकानुमितेः सम्भवेन, तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुररीकृतं ग्रन्थकृता। प्रकृते च साध्यविशेषणकानुमित्युत्पादासम्भवेन तादृशानुमित्यपलापानौचित्यात्। तथाच यत्र सिद्ध्यसमवहिता साध्यप्रसिद्धिरथचानुमित्सा तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यविशेष्यिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत। नह्येकविधादेव परामर्शादेकदा द्विविधानुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेष्यिकाया एवानुमितेः स्वीकारः समुचितः। सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शात् क्वचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्यतिरेकिलिङ्गकत्वान्वयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्सां पृथगुत्तेजकीकृत्य सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात्।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमितिर्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि

विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतरभिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् । न च लाघवानवकाशः तादृशानुमितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया अवश्यकल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तथाविधानुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्यप्रसिद्धिकालीन-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमिति साधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् । न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्व्वारणाय तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । इतरभेदत्वादिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम्, तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा । तस्याः संसर्गांशे विशिष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे, तादृशसिद्धिदशायां तस्या वारणाय तत्र तादृशसिद्धेर्व्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यकमेवेति किमपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरनभ्युपगमेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसाम्यादिति तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यभानमात्रविरोधिबाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनानुमितेः सर्व्वसम्मततया, तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आव-

श्यकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्त्तुरधिकप्रतिबन्धकता कल्पनस्य दुर्व्वारत्वादिति। यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं, तदा तुल्ययुक्त्या विशिष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति। न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतुतेति वाच्यम्। सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञानस्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदात्। अतएव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दबोधे अवान्तरवाक्यार्थज्ञानापेक्षा। न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरेव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता नत्वेकविशिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्यक्षस्य च निर्धर्म्मितावच्छेदकस्याभ्युपगमात् प्राथमिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया भानोपपत्तिः। तथाच साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्य्युक्तिकैवेति वदन्ति।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्धेदत्वरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलभेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यत इति चेन्न। कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभावानुमित्युपगमादितिक्तं पल्लवितेन।

अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्यानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यन्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः ।

ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्व्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाधयिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थ्यम् । सिषाधयिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽक्षतत्वादित्याक्षेपे यज्ञपतिसमाधानमाहात्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्याद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्म्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानपरिग्रहः । पूर्व्वेति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्व्वकालीनेत्यर्थः । परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः, परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्यन्तरेति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्ताद्दर्शितः । एवञ्च सिषाधयिषापक्षतापक्षः, सिषाधयिषाविरहेपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्व्वत्र पुनरनुमित्युत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह तथैवेति । अनुमित्यन्तरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः । कारणीभूतस्येति । तथाच तादृशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्व्वाहकानुमित्यन्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः ।

अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात्, अनुमित्सा योग्यता वाच्या। सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः। अनुमित्सान-

---

एतन्मते एव दीधितिकृतोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम्।

मिश्रमतमाह अन्ये त्विति। द्वित्रिक्षणान्तरितायामपीति। द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः। अनुमित्सायां अनुमित्सोत्पत्तौ। तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता। एवं प्रथमकल्पे सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य-क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्व्वाहश्चेति दूषणद्वयानवकाशः। एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः। वाच्या सिषाधयिषापदेन विवक्षणीया। सा च, योग्यता च। स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति, स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः। स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वोत्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले योग्यतानुपपत्त्या तद्द्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्व्वाहात्। सिद्ध्यनुत्पादः, सिद्धिप्रागभावः, तथाच स्वप्रागभावध्वंसविशिष्ट स्वविषयसिद्धिप्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्य्यवसितम्। अनुमित्सापूर्व्वं तद्विषयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणायदलद्वयोपादानम्। न चानागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भवात्।

न्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये, लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् । किन्तु अनुमित्यानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता

स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नायामपि भाविव्यक्त्यन्तरप्रागभावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात् । अतएव स्वविषयेत्युक्तं, यत्किञ्चिद्विशेषध्वंसवति काले सामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रागभावासम्भवेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाप्यसत्त्वात् । सामान्यधर्म्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्वविषयसिद्ध्यसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम् । वह्न्यनुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्यादिरूपविषयसिद्धावपि वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धेति, प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयार्थकम् । अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः । अन्तरानुमित्युत्पादे स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षतेर्नापत्तिसम्भव इत्यतोऽन्तरानुमित्यनुत्पाद इति । द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमितेरिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनेति । सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वादिन्द्रियादिना निर्णीत इति । लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तरानुमित्यनुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति । आदिनाशब्दादिपरिग्रहः । अनुमित्येति । अनुमित्याधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्सर्गतोयावता कालेन परामर्शो-

कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते, तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात् ।

त्पत्तिः । अनुमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य तत्क्षणपर्य्यन्तं यावन्तः क्षणायो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः । एवञ्च क्षणचतुष्टयं तदधिकक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाश्च योग्यतेति पर्य्यवसितम् । तदनुगमश्च स्वप्रागभावानधिकरणत्व स्वनाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वोभय-सम्बन्धेन सिषाधयिषावत्कालत्वेन । न तु अननुगतेन तत्तत्कालत्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकलापेक्षया तत्तत्सिद्धिव्यक्ति-भेदानामेव निवेशनौचित्यात् । योग्यताया उत्तेजकत्वकल्पने-ऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्व्वानुमितिबलादनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर-सङ्गत्यापाताच्च । तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पकाभावादिति विभावनीयम् । अनुमित्युत्तरं यत्र विलम्बेन लिङ्गदर्शनादिकम् । ततश्च परामर्शः । तत्रानुमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य परामर्शोत्पत्ति-क्षणपर्य्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादेरनुमि-त्याक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमनुसृतम् । यत्रानुमित्युत्प-त्तिद्वितीयक्षणे पक्षलिङ्गव्याप्तिविषयकमेकं स्मरणम् । तदनन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या, तदनतिरिक्त-कालमात्रस्य तथात्वभ्रमवारणाय क्रमेणेति । अनुमित्युत्पत्ति-द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणोत्पत्ता-वपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्रा-

अथवा अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशेऽपि, सिद्धौ सत्यां यावत् कालमध्ये अनुमितिर्जायते ; तावानेव कालोऽनुमित्सया उपलक्षितः। यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विना अनुमित्सामनु-

---

धिकक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उक्तमिति। तादृश-व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षणे परामर्शोत्पत्तावसति विरोधिनीत्यर्थः। अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुत्पद्यते न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्ग्या तादृश-कालविशेषोपादानमित्यवधेयम्। ननु तथाविधकालस्योत्तेज-कत्वे गौरवमित्यत आह फलबलेनेति अनुमित्सानाशे अनु-मित्यात्मककार्य्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः, तथा कल्पनात्तादृशकाल-स्योत्तेजकत्वकल्पनात्।

यत्र तथाविधपरामर्शोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्धकबाधा-दिसमवधानमासीत्, तदपगमश्च तद्द्वितीयक्षणे तत्र सिद्धौ सत्यां तदनन्तरक्षणेदनुमितिः प्रामाणिकी। एवं यत्रानुमित्साद्वितीयक्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण परा-मर्शोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्व्वा ; तदा उक्तापेक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमावश्यकमित्याशयेना-ह्वानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमिति। अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्यतदुत्तर-मित्यर्थः। यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते : इत्यग्रेतनेनान्वयः।

मित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा, सिद्ध्यापि तावानेव समय उपलक्षणीयः। विशिष्यक्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति।

अनुमित्सोत्तरमनुमित्सान्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध्यनन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्सानाशेऽपीति। प्रागनुमित्सायामसत्यामपीत्यर्थः। असत्यां सिद्धौ अनुमित्सोत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात्, सिद्धौ सत्यामिति। प्रागित्यादिः। यावत्कालमध्ये, यावत्क्षणानन्तरक्षणे, तावानेव कालः। तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायीस्थूलकालः। अनुमित्सया, अनुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन। उपलक्षितः, विवक्षितः। अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियोग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह यदि चेति। सिद्ध्यनन्तरमिवेति शेषः। तेन नास्य वैयर्थ्यं द्वित्रिक्षणमध्ये इति द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः। सिद्धेस्तुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वेति फलितम्। सिद्ध्यापि, सिद्धिपदेन तावान् तन्नाशानन्तरमपि द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा उपलक्षणीयः विवक्षणीयः।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्ये अनुमितिर्न जायते कियत्क्षणानन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्यनिर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि। एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह विशिष्येति। अवहितैः सावधानैः नियमो निर्णयः। तथाच येषां विशिष्य

अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन

तावत्कालनिर्णयो भवति, तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वावगमो भविष्यति, अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिषाधयिषाधिकरणकालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः। तदा अधिकाधिककालस्यापि तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्म्मान्तरञ्च दुर्व्वचमेवेत्यत आह विशिष्येति। अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशिष्टं निवेश्येत्यर्थः। क्षणनियमः। कतिपयक्षणानामेव तथात्वं, नत्वधिकाधिकक्षणानामितिनियमनिर्व्वाहः। अवहितैः, निरुक्तिकुशलैः। सिद्ध्युत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरणसमयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यादिमत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः। इति व्याचक्षते। वदन्तीत्यस्वरससूचनाय। स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात्। तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापातादिति।

इच्छायाविषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरकालमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छा विशेषणीया। तत्र, तद्विषयसिद्धिदशायाम्।

परामर्शानुमित्सासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवेनानुमितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्घटयति अत्र

साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा । यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्म—तादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं, ततस्तयोरनुमितिः, ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्गः ।

चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः । तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपस्थितत्वं तद्विशेषणमित्यग्रिमेणान्वयः । निर्णयेच्छा, निर्णयत्वप्रकारकेच्छा । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धा अचरितार्थतया तद्दशात्तादृशसिद्ध्युत्तरमप्यनुमित्युत्पत्तेः, सा नोपात्ता । अनुमित्युत्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेन, तत्पूर्व्वमेव तद्घटितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानस्य वाच्यतया, प्रत्यक्षसामग्र्यावलवत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्यतः, पूर्व्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्यपूर्व्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविरहादुक्तप्रयासं विनैवेच्छाद्वितीयक्षणे विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निर्व्वहतीत्यभिसन्धायाह स्मरणं वेति । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वादाह यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमितिरेव भविष्यति नत्विच्छेत्यतोऽनुमितिसामग्रीविघटनाय तथाविधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेर्द्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमित्यायाश्च निर्व्वाहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभ-

योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति। तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम्।

यानुमिति-निष्ठेष्टसाधनता-विषयकत्वानुसरणम्। साध्यानुमिते-स्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्यापत्तेश्च सम्पादनाय, साध्यानुमित्सायाः साध्यव्याप्यस्यापि निश्चिततया तदनुमितेः सम्पादनाय च, साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयोरित्यादिनानुसरणम्। अनुमित्सा-द्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ तदनन्तरं तदनुमितिरिष्टैवेति। साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परामर्शाभावान्नापत्तिसम्भव इत्यत-स्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम्।

अनुमित्सोत्पत्ति-क्षणावधिक--क्षणचतुष्टयादिरूप-योग्यताया उत्तेजकत्वमते, यत्र पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्नि-व्याप्यवान् पर्व्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्व्वतो वह्निमानि-त्यनुमितिस्तत्रापि तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह योग्य-तेति। तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देय-मिति शेषः। प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धि-समवहितानुमितित्व-प्रत्य-क्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाबलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविष-येति सिद्धिविशेषणं, विशेष्यतयाऽभिमता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः। अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-गोचरेच्छात्वेन निवेशे, प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रका-रकानुमित्साविषयतया विषयान्तस्याव्यावर्त्तकतापत्तिः। तत्त-द्व्यक्तित्वेन निवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याभावानां

पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात्, पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः। तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनु-

---

सिद्धौ विशेषणतया गौरवम्। तत्तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहिततत्तदिच्छात्वेनोत्तेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तत्क्षणावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्वकल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न। प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयतावच्छेदकतायाः प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादिपर्य्याप्तिनिवेशनस्यावश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्य्यस्त्यधिकरणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकतायाः आवश्यकत्वात्। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्म्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीयमित्यत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव चानुमितिद्वयं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधानदशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात्। अथवा स्वविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्म्मिकप्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः। भेदस्याव्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि, तत्पूर्व्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिविषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितिरन्यसाध्यकानुमितेर्व्वा विषयता, तत्र तद्बलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमितिनिर्व्वाहाय, प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम्। एतद्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्वादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः। द्वित्वप्र-

मितिर्न जाता, तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं, न तु तत्र इच्छानिवेशोऽपि, गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च । तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता,

---

कारकेच्छाबलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्य्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात् । योग्यताया उत्तेजकतामते च, द्वित्वादिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण ।

नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धेरभावस्य पक्षतात्वे, यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता, तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्कायां विश्वविषयिणीं भगवदिच्छामादाय, केषाञ्चित् समाधानमाक्षेप्तुं, तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति समाधत्ते पक्षसाध्येति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः । पक्षताभेदादिति । सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकादिघटितत्वादिति भावः । यत्रेति, यादृशपक्षक यादृशसाध्यकस्थले इत्यर्थः । सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति, सिद्धिकाले परामर्शादिसत्त्वेऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः । सिद्ध्यभावमात्रमिति । इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः । सिद्धिकालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमादितिभावः । तेनेति, यत्रानुमित्सोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धापि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी, तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षतात्व-

तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय, ईश्वरेच्छानिवेश-नायासो नोपादेयः ।

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितो-

स्वीकारप्रयोजनविरहेणेत्यर्थः । उक्ति साधारण्येति । सर्व्वत्रैव पक्षतायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पादना-येत्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणताव-च्छेदकगौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

परामर्शपूर्व्वकालोत्पन्नानुमित्सानाशेऽनुमित्सान्तरमकल्पयित्वा, योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सार्व्वभौमस्य मतमाह यत्त्विति । सिषाधयिषानाशे सति यादृशसिद्ध्यनन्तर-मनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितो-त्तर-क्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नान्तनिवेशात्तदप्रतिबन्ध-कत्वोपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधि-करणदेशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिषाधयिषावतोऽपि कालस्य सिषाधयिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-तया, यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिषा-धयिषा-विरहविशिष्टत्वविशेषणेनोपपाद्यस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यव-धानस्यैवानुपपत्तितादवस्थ्यं निरस्तं । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिनो सिद्धिरेवोपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणता-मादृत्य सिषाधयिषाधिकरणक्षणवारणं पुनरनुपादेयम् । प्रति-

तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता ।

योगिपदेन सिषाधयिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाधयिषायाः सिषाधयिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाधयिषा विरहप्रतियोगित्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । सिषाधयिषानधिकरणत्वनिवेशनेच, सिषाधयिषाविरहांशवैयर्थ्यादक्ष्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्याहत्यसङ्गतेः । सर्व्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-पूर्व्वपूर्व्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृशध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धिरतः; सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वपदं, भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्व्वसिद्ध्यधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालतया पूर्व्ववदप्रसिद्ध्यापत्तेः । इच्छाविरहविशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे, ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते यत्राऽनुमित्सात्वतीयक्षणे घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शौ, तदुत्तरक्षणानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्ट–स्वाधिकरण-क्षणाप्रसिद्ध्या ; इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नैव सासिद्धिः । अनुमित्साविरहविशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽसत्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः, सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणम् । अथवा ज्ञानेच्छायायौगपद्यानभ्युपगमे, इच्छासामान्यनिवेशे यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धावप्रामाण्य-

ग्रहस्तदनन्तरमनुमितिः सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एवा-नुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धेः स्व-पदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवार-णाय सिषाधयिषापदम्। तथासति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषा-धयिषाविरहविशिष्टसिद्धुत्पादक्षणव्यवहितत्वान्नापत्तिः। ज्ञाने-च्छयोर्यौगपद्यानुपगमे, यत्रानुमित्साद्वितीयक्षणे सिद्धात्मकपरा-मर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा, तत्र तादृशसिद्ध्यधिकरणस्य कस्यापि क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात्; स्वपदेनोपादातुमशक्यतया सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-तदभावोनानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वक्षणे इति तत्रानुमितिनिर्व्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न साधीयः। घटेच्छोत्पत्तिर्यत्रक्षणे दर्शिता तत्पूर्व्वमनुमितिसामग्री-सत्त्वे तदानीमनुमित्यनुत्पादवीजस्य दुर्घटत्वात्। न चानुमित्सा-पूर्व्वकालोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मक बाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पा-दसम्भवः। अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्तावेव तस्याः क्षणत्रयावस्थानसम्भवात्।

यत्तु यत्रानुमित्सानन्तरं घटेच्छातदनन्तरं सिद्धात्मकपरामर्श-स्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणोनेच्छा-विरह-विशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रति-बन्धकत्वाय सिषाधयिषापर्य्यन्तानुसरणमिति। तदप्यसत्। इच्छा-विरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरे, अव्यवधानप्रतियोगि-स्वक्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया, तदुक्त-

त्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया, उक्तानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, इच्छाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहिततया, तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च, तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया, अनुमित्यनिर्व्वाहविरहात् । प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले, सिषाधयिषापूर्व्वस्थायिनः कस्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाले विनाशे, पूर्व्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वंसाधिकरण-परामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपपत्तिरतः, कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम् । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि, सर्व्वदैव विशेष्याभावविशेषणाभावान्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षणत्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । सिषाधयिषापूर्व्वक्षणादेः, सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि, तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः, सिद्धेरधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । एकरूपावच्छिन्नस्यैव विरुद्धद्वयावच्छेदकत्वविरहात् । न च सिद्ध्यनधिकरणक्षणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकतासम्भवः देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तावपान्तरकालस्याप्यधिकरणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात् ।

तथाच विशेष्यीभूतसिद्ध्यनवच्छेदकस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छेदेन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति-काले उभयत्वविशिष्टवत्ताया अपि दुर्घटत्वापत्तेः। प्रत्येकाधिकर-णक्षणस्य उभयत्वविशिष्टानधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेद-कत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधिकरणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदक-त्वानुपपत्तेः। न हि एकरूपावच्छिन्नस्य तस्याधिकरणं रूपा-न्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरणमप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति, दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरणदिवसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृत्तित्वात्। यदि चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्येकाधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते। तदा उक्तस्थले सिषाधयिषा-विरहक्षणसिद्धिक्षणोभयान्यतरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्यु-भयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य, तदवच्छेदेन सिषाधयिषा-विरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव, उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोपगमात्। अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशेष्यमात्रसत्त्व एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः। अपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकालवृत्तित्वं सिषाधयिषाभावस्य सिद्धौ वैशिष्ट्यमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। एकक्षणाव-च्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिषाधयिषाकाले सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषा-

भावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्व्वाहात्। नचैवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामते, केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेप्यसत्त्वादसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः। तथाच तादृशसम्बन्धेन रूपादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ नावर्त्तिष्ट, विशेष्याभावासत्त्वादिति वाच्यम्। तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य रूपादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपतायाः एवोपगमेन नीरूपद्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्व्वाहात्। एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात्, विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव। एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषाविरहविशिष्टे सिद्ध्यधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि प्रतिभाति।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनिवेशेऽपि, तादृशकाले कालान्तरीयसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य, तन्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादेतादृशकालमादाय, उक्तदूषणस्यानवकाशस्तथापि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध्यधिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम्। यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं। तथापि स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेशनान्न दोषः। सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम्। स्थूलकाले स्वाधिकरणत्वस्य च न तद-

वच्छिन्नत्वनियम इति, सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं ; न तु क्षणत्वमपि निविष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अनुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयानभ्युपगमे, सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिदवश्यमनुमित्युत्पत्त्या, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना ईश्वरीया च सिद्धिरेव । सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टनिरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेर्महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु, यदुत्तरमनुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तादृशचरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वं न त्वन्यस्येत्यनुपपत्तेर्नावकाशः । अव्यवधानांशनिवेशात्, प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । स्वपूर्व्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण–क्षणध्वंसानधिकरणत्वरूप–स्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वं कदाचित् स्वाधिकरणे अनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोरन्तरोत्पन्नसिद्धिरेव सिषाधयिषाविरह-विशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना । तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उक्तरेति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम् । सकलसिद्धीनामेव

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्षणपर्य्यन्तस्वपूर्व्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया, पूर्व्ववदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम्। अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोषवारणसम्भवः। तथाप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्याश्चतुर्थक्षणेऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेतिगुरुशरीराया अप्युत्पत्तेर्निवेशनम्। अथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं, निरुक्तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः, कथमुपेक्षितमिति चेत्तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव; इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्व्वत्वघटकानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा, सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशवैयर्थ्यात्। तादृशस्थलीयसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः। मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सह कृतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः। तथाचेच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि, मूलाविरोधोपपादनायोक्तगुरुरीतेरादरः। अत्र कल्पे वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनिवेश्योद्धर्त्तुकामस्वगत्या इच्छा-

अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षण एव अव्यवहितत्वपर्य्यवसानात्, यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथ-

---

सामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमतमाश्रित्यैव मूलोपात्तं सद्द-क्षतान्तं सार्थकयिष्यतीत्यवधेयम्।

अनुमितेर्व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्व्वस्थायिनो घट-ज्ञानादेरविरोधित्वोपपत्तये सिद्धिपदम्।

अवगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र स-प्रतिपत्तिं (१) प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं पृच्छति अथेति। तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरण-कालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय तृतीयक्षणाव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम्। तृतीयक्षणाव्यव-धायकत्वम्। तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वाधिकरण-क्षणध्वंसाधिकरणत्वम्। सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषोत्पत्तौ सिद्ध्यु-त्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा, विशिष्टाभावादेवानु-मितेः पूर्व्वं पक्षता निर्व्वहति, अतोऽविरलेति। पक्षतासम्पत्तय-इति। सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले सिद्धे-र्द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणो-

---

(१) स व्यावृत्तिमित्यर्थः।

सिद्धस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् ? यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तन्न । यत्र अनुमित्सा-

त्यत्तिकानुमितिक्षभिन्नत्वेन, सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-सिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्व्वाहादिति भावः । प्राथमिकस्त्विति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते। स्वक्षणस्येति । विशेषणमित्यनुषज्यते । उत्तरयति यत्रेति । ज्ञानेच्छयोर्युग-पदुत्पादमते सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्धग्रत्पादे, सिद्धेर्वा परामर्शरूपत्वे, परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावोनिर्व्वहतीति क्रमेणेति, अविरलक्रमेणेत्यर्थः । सिषा-धयिषासिद्धग्रोरन्तरा क्षणैकविलम्बे सिषाधयिषाविरहेण क्षणं विशि-ष्यापि पक्षतानिर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धिपरामर्शयोः परा-मर्शानुमित्योर्वा कालव्यवधानेनोत्पत्तौ विशेष्याभावादेव विशि-ष्टाभावसम्पत्तेश्च । सिषाधयिषा, अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा । अनु-मित्यात्मकसिद्धाविच्छायाः स्वविषयसिद्धग्रपहितत्वात् तदुत्तर-मनुमित्यन्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति । पक्षता-सम्पत्त्यर्थमिति । सिषाधयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षणस्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्ति-क्षणध्वंसाधिकरणत्वेन सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या पक्षतानुपपत्तिः । तद्विशेषणोपादाने च सिद्धग्र-त्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविशिष्टतया सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-

नाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात्।

अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम्। स्वध्वंसाधिकरण-

---

स्वक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव; तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमेवेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः। यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यनन्तरं घटेच्छा, तत्रानुमितिवारणाय, इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषाधयिषाया उपादानम्। पक्षताविरहेति। सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य, तादृशक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया, तत्सामान्याभावात्मकतादृशक्षणाव्यवधानविरहादिति भावः। यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वसङ्गीकृत्याप्युक्तानुपपत्तिः शक्यते वारयितुं, तथापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षतापक्षस्याक्षिप्तत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः।

तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेश्य शङ्कते अथेति। तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमकस्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्यवधानशरीरे निवेशनीयत्वात्। तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरण-

कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम्।

कालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्याक्षतत्वमिति भावः। द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधाननिवेशनं न सम्भवति। अपेक्षाबुद्धात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाधयिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१) व्यभिचारतादवस्थ्यात्। चतुर्थक्षणसाधारणानुगता व्यवहितोत्तरत्वस्य कथञ्चिन्निवेशे चतुर्थक्षणोत्पन्नानुमितिकापेक्षाबुद्धनात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम्।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति स्वध्वंसेति। उभयत्रकालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय। तेन सर्व्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्व्वपूर्व्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्यन्ताप्रसिद्धिः। न वा स्वपूर्व्वकालस्य तत्पूर्व्वकालीन-स्वविषयकज्ञाननाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः। एवं सति यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वनिर्व्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्याप्तत्वसङ्गतेः।

---

(१) तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे उत्तरक्षणे एव सिषाधयिषाविरहविशेषणादिति भावः।

तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं। द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षता-

---

स्थलान्तरे तद्व्याव्रत्तिमाह तथाचेति। प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति। तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्व-विरहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः। प्रथमक्षणे पूर्व्ववत्सिषाधयिषा-विरहविशेषणसत्त्वेऽपि, स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-घटिताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकल्पे नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः। अनुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसाधिकरण-त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह उत्त-रेति। तथाच उक्तस्थले सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषा-धयिषासत्त्वात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं नानुमितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः। द्वितीय-विशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्रागभिहितं, इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्वं तत्प्रयोजनकत्वं, न तु प्रथम-विशिष्टान्तवदन्यादृशमिति दर्शयितुं, पूर्व्वोक्तमप्यनुवदति द्वितीय-न्त्विति। सिद्धेर्व्विशेषणमित्यनुषज्यते। तत्रैवेति। यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयक्षण इति। तृतीयक्षणेऽनुमितिनिर्व्वाहार्थमित्यादिः। पक्षतासम्पत्तय इति।

सम्पत्तये। यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्नात्यनुमितिं। तदानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत्।

विशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्व्वाहायेत्यर्थः। अन्यथा उक्तक्रमेण तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्षतानुपपत्तेरिति भावः।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः। सिषाधयिषाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भवात्। इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्वितीयमपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन, तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिनिर्व्वाहादित्याशयेन, इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं परित्यजति यदि चेति। इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या हीनबलत्वेऽपि अनुमित्साविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तस्या एव बलवत्त्वकल्पनमुचितं, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेकप्रतिबन्धकाभावघटिततया, गुरुशरीराया अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादितियुक्त्या, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधिताव्यवस्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्युक्तं। सिषाधयिषाविरहविशेषणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वं परित्यज्याव्यव-

द्वितीयक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्व—रूपगुरुविशेषणोपादानमनु-
चितमित्याशयेनाहानुमित्यव्यवहितेति। अनुमितिपदम्, स्वसमा-
नाधिकरणानुमितिपरं। अतो व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वव-
र्त्तिसिद्धेराश्रयेऽनुमित्यनुत्पादोपपादकतानिर्व्वाहः। यन्नाशानन्त-
रमनुमितिरुत्पत्स्यते, तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यव-
हितत्वोपादानम्। तच्चानुमितिपूर्व्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं
पूर्व्वक्षणे सिद्धावेव वा विशेषणं। पूर्व्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्ब-
न्धेन प्रागभाववत्त्वमेव। ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः।
सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ता-
व्यवधानवत्तयानुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नसिद्ध्यप्रसिद्धिरतः, पूर्व्व-
क्षणवृत्तित्वं विशेषणं। पूर्व्वत्वं प्रागभाववत्त्वम्। अनुमित्यादिपर्य्य-
न्तावस्थायि—स्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः
क्षणत्वपर्य्यन्तनिवेशः। प्रागभावावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशे च, क्षणत्व-
मनुपादेयमेव। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धेन
प्रागभाववत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयं। प्रागभावानभ्युपगमे, वक्ष्य-
माणं तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्व्व-
त्वमेव क्षणविशेषणं, तद्घटकदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभवि-
ष्यति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनोमनोयोगादेस्तादृशसिद्धि-
भिन्नतया प्रसक्तप्रतिबन्धकतावारकद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय
प्रथमसिद्धिपदम्। न च प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन उभयपरि-
त्याग उचित इति वाच्यम्। तथासति बाधबुद्ध्यादेरपि निरु-
क्तरूपेणैव प्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताव्याघातात्। न

ताद्दशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणं,

च व्याहन्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं, न हि तत् क्षतिमावहति। किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्। एतद्दोषस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात्। यद्यप्येवं प्रथमसिद्ध्यनुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताविलोपभीरूणां द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुद्ध्यते, अखण्डाभावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शात्, इति प्रथमतदुपादानमनुचितं। तथापि अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनां स्वत्वघटितत्वेन, निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीयतया सिद्धौ सिद्ध्यतिरिक्तताद्दशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवेशे गौरवात्। सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय प्रथमसिद्धिपदोपादानं। अतएव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां भेदनिवेशे च, भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात्। फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतापक्ष एव साधीयान्, सिषाधयिषाविरहविशेषणपरित्यागश्चानुचितः। सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव युक्तत्वादिति कथञ्चिदनुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति।

सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति। ताद्दशसिद्धीनां, भिन्नान्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनां। निरुक्तरूपेति, निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः। अगत्या कार्य्यकारणभावान-

निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा। नाद्यः अनन्तकार्य्यकारण-भावप्रसङ्गात्। तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरह-विशेषणादानस्य वैयर्थ्यात्। तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा, प्रतिबन्ध-कत्वप्रसङ्गाच्च।

न्यमदोषायेत्यत आह तादृशेति। तत्तद्व्यक्तित्वेन कल्प्यमान-प्रतिबन्धकताकेत्यर्थः। यादृशसिद्ध्युत्तरं सिषाधयिषोत्पत्तावनु-मितिः सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणायकल्पनीयप्रतिबन्ध-कताक-तादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकतया सकलेति।

ननु क्वचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यावश्यकतया तदभि-प्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरतो दूषणान्तरमाह तत्तत्सम-येति। तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्ध्यभावातिरिक्तसकलकारणसमवधा-नाधिकरणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः, तासां विनिगमनाविरहेण-क्रमिकसिद्धिसिषाधयिषाऽनुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्ति-क्षणेऽनुमितिवारणाय, सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः। तथाच मूलोक्तस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्व-व्याघात इति भावः।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः

नान्त्यः सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः, कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात्। न वा

तथाच तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमित्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसञ्जयति तत्तत्समयेति। सिद्ध्यनन्तरं सिषाधयिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थल इत्यादिः। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणावच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सिद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः।

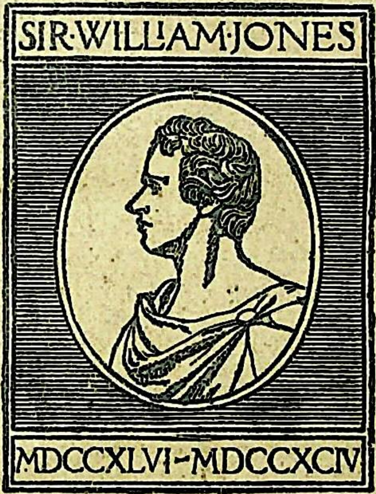
नियामकाभावात्, नियामकाभावप्रसङ्गात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाह्याया निरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाह्यतदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः। ईदृशान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिबन्ध्या निरस्यति नवेत्यादिना। एवार्थे वा। कार्य्योत्पत्तेः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वकथनेन, तस्याः कारणतावच्छेदककुक्षिनिवेशेऽन्योन्याश्रयः सूचितः। तथासति प्रायशः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्य्योत्पत्त्यधीनत्वापातात् निविशते निविशमानमदूषणावहम्। अथवा उक्तपक्षतायाः कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वमेव नवेत्यादिना निरा-

कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते ।

क्तम् । कारणतावच्छेदककोटावित्यादेः कार्य्योत्पत्तिनियामकतावच्छेदकघटकमित्यर्थः । यद्यपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं स्वत्वघटितत्वेन, तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे तन्निवेशानर्थक्यात्, तत्परिचेयव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवेशनीयाः । तथाच कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम् । तथापि भेदकूटनिवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतानन्त्यं दुष्परिहरमेवेति भावः । कार्य्योत्पादादिकमित्यादिपदेन ईदृशगौरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि संग्रहः । तस्य कारणतावच्छेदकत्व एव तृतीयप्रतिबन्धेः सङ्गतेः ।

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1350.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

OR

A Sub-commentary on Tattvacintamani.

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA,

VOLUME II. FASCICULUS II.

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

	Rs.	
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III. Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitereya Lochana.	2	0
Amarkosha, Fasc. 1	2	0
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1 @ /10/-	1	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattaviveka, Fasc. I.	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II, Fasc. 1-10 @ 1/ each	20	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol II, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fasc 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhāsavritty	0	10
Bhaṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddēvatā Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çantideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1-7, Vol II, Fasc. I-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Ditto Vol. IX. Fasc. 1-2	1	4
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. I-17 @ /10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Çankhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācharasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. 1. @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4	2	8
Manuṭīkā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0

तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन। स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितो-

अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्ध्या स्वीकारयति तथासतीति। अनुमित्यव्यवहित--पूर्व्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय उत्पत्ति-कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति। स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकाल-सम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः। तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन। तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकाल-ध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वा-दुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम्। ईदृशकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे सएव दोष इत्यतो विशेषण-विधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गाय चावच्छिन्नान्तस्य कर्म्मधारयमध्ये प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम्। विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम्। धर्म्मिणो विशेष्यत्वात्। कालान्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम्। तदर्थश्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम्। सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणो-

त्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नस-विषयकत्वेन वा। किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्य-व्यवहित-पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कार-णत्वं स्यात्।

त्पन्नानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः। तादृशानु-मितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सती-त्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्य-धिकरणत्वाच्चेतिः। तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानु-रोधस्तु न तदुपेक्षावीजम्। तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणा-न्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः। अपेक्षा-बुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबु-द्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामतएवैतत्प्रतिबन्धि-प्रदर्शनम्। अन्यथा सिद्ध्यादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः। तस्यास्तृतीयक्षणपर्य्यन्तावस्थान-मते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालाव-च्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम्।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरा-द्यानुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम्। स्वपूर्व्वका-लोत्पन्नानुमितिरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वद्वितीयक्षणपर्य्य-

त्नस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्व्वाहो बोध्यः । तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्व्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणं, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नद्वित्वादितस्तद्वतः, पुरुषान्तरस्यानुमितेर्व्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितं । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ।

बहुव्रीहि प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्यलघुरूपान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते । अन्यथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तरमप्यनुमित्यन्तरापत्तेः । नचानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तद्घटकध्वंसांशस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणरूपस्य उत्पत्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापाताप्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परित्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषण प्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्व्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वजात–घटज्ञानादितोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्वह्नित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। ज्ञानत्वोपेक्षावीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्त्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्रतियोगिनिस्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्म्मेण कारणतां प्रसञ्जयति स्वक्षणेति। स्वक्षणाव्यवहितोत्तर क्षणानुत्पत्तिक स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्रासमवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशादेव

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते। नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम्। तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयकभेदकूटाप्रसिद्धिः। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम्। तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमवहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः। निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायामप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरणक्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघटज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्य्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम्। अनुमितेः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

अव्यवहितोत्तरस्य द्वितीय क्षण एवेति नाति-प्रसङ्गः। न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र

मनुमितिविशेषणम्। द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्ति-मुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया-तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवे-शनमेवोचितं, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह किञ्चेति। पद-व्यावृत्तिः स्फुटैव। यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्य-व्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वात् ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र निवेशितम्। तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्तु नाशङ्कनीयः। पूर्व्वकल्पद्वयेऽपि तत् सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात्। अननुगमासहि-ष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्व्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-णत्वप्रशक्तिर्बोध्या। न चोपदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरा-मर्शत्वस्य लघुतया तेनैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रति-बन्ध्यवकाश इति वाच्यम्। उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरह-दशायाम् उक्तरूपावच्छिन्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कार-णान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौर-वस्याकिञ्चित्करत्वात्।

ननु यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-

विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्य अतथात्वादिति वाच्यम् अनुमिति-सामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्य-

---

मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः। प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव, द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वेन, तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमिति-कत्वादित्यत आह अव्यवहितोत्तरस्येति। द्वितीयक्षण एवेति। अव्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः। किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथाच स्वाधिकरणकालध्वंसा-धिकरणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितो-त्तरत्वमिति भावः। पूर्व्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्व-निवेशनप्रयोजनं स्फुटयितुमाशङ्कते नचादिमेष्विति। शेषकल्पे विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्व--विशिष्टपरामर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरि-त्यत आदिमेष्वित्युक्तम्। अतथात्वादिति। द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्-पत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानु-मित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः। अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनुमितिपूर्व्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादि-र्नोत्पत्तुमर्हतीति शङ्कानिराशायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या-विरहेणेति। परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसाम-

वसायादेरन्ततः संस्कारात् वा तत् सम्भवात्। संस्कार-जन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात्।

ग्रेव, तदानीन्तु न तत्सामग्री। तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति। तदानीं तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे ऽनुव्यवसायादेरित्यादिना सन्निकृष्टवस्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः। ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य, भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसामग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात्। उक्तकारणताव-च्छेदकाक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आहान्तत इति। कथञ्चिज्ज्ञाना-नुत्पादेऽपीत्यर्थः। संस्कारादिति। तस्यापि सविषयकत्व-घटिततत्तत्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। न च यत्र परामर्शादिरुपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम्। फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरुपेक्षात्वस्यैवा-सिद्धेः। नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह संस्कारजन्यत्वे-नेति। निरासादिति। संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञाय-मानलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनक-त्वेनातिप्रसङ्गादिति भावः।

स्यात् वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमाना-

---

प्रकृतसाम्याय कार्य्यानुत्पत्तिनिर्व्वाह्यतावच्छेदकरूपेण प्रति-बन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति स्वसमानाधिकरणेति। पदव्यावृत्तिरनुमि-त्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावद्बोध्या। सिद्ध्या-त्मकपरामर्शानन्तरसिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्व्वत्र तत्तदात्म-समवेतधर्म्मनाशस्याप्रामाणिकत्वे, यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्ष-णेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति। उक्तस्थले परामर्शादे-रनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्यव-हितपूर्व्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वान्नात्र कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकाले-ऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः। अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्व्वत्वं वक्ष्य-माणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्। तत्र क्षणत्वा-निवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-प्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम्। एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षण-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनुमित्युत्पत्त्यनधि-करणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात्। अनुमित्युत्-पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमित्यव्यवहित-

धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्व्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् ।

पूर्व्वक्षणभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयत्रैवावश्यकम् । अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेनानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेषवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह स्वसमानाधिकरणेति। यदि च पूर्व्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्यधिकरण-महाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायातिप्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे, तथाच क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवेत्युच्यते । तथापि उपलक्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्वविशिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरुशरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः। नचैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेश्यम्, अनुमित्युत्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शानन्तरजातानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः । तत्रानुमित्योत्पादकालस्य तत्पूर्व्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्त्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगितायाः दुर्घटतयाऽनुमित्योत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-

तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस-प्रतियोगित्वम्।

त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-विरोधितापत्तेः, तथाच साम्यमिति वाच्यम्। क्षणिकक्षणाभ्यु-पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे-ऽपि दर्शितस्थलेऽनुमित्सोत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरण-तयोक्तदोषानवकाशेन तल्लाभे लाघवसम्भवात्। अनुमित्यन-धिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधि-करणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्व्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्ति-रतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्य्यन्तनिवेशः।

समयाव्यवहितपूर्व्वत्वं, समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव। न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्। तदुत्पत्ति-क्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात्। प्रागभावानभ्युपगन्तृनये, तदुत्पत्ति-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्व्वत्वम्। तथाच तदुत्पत्तिकालीन-ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-न्त्र्येण निवेशनमफलम्। तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिका-लोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्व्वकालवारणसम्भवात्, इत्या-शयेनानुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-योगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह तदव्यवहितेति। अनुमितिस्थिति-कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्ति-

न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन अविरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयो-

---

त्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः। उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तल्लाभायैवचणपदम्।

द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्त्तुमाशङ्कते न चात्रेति। सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचित्तदात्मधर्म्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम्। अन्यदीयधर्म्मनाशेऽपि तेन धर्म्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम्। यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितचणे फलेच्छावश्यमेव स्वीकार्य्या, तथाच तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेचाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयचणे न आत्मधर्म्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम्। अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्सासम्भवती-

गसन्तानान्त:-प्रतिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फला-नुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तर-कल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारण-त्वग्रहाविरोधित्वात् ।

त्यभिप्रायेण वा। सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्व्वोत्पन्न-परामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्त्य-सम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम्। अनवरतेति। अनवरतपरि-स्पन्दमानानामपरिमितपरनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशा-दित्यर्थः। अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागति-स्वभावानामपि एकद्व्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविना-शसम्भव इत्यपरिमितान्तम्। प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादि-नाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्काहफलानुत्पादेति। कल्पनासम्भवादिति अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणा-न्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह कारणान्तरेति। ननु अनुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय तादृशकारणा-भावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः। प्रथमञ्च तादृशग्रह

उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः। भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं। तथाच

एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आहान्वयव्यभिचारेति। कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति। कारणतायाः कार्य्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्य्यव्याप्तेश्च कार्य्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः।

नतु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा, तत्र तद्द्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्व्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह उपादीयन्तामिति। प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः। 'समयविशेषः' यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षणरूपः। तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वमभावात्। एवं सति प्रतिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या। सर्व्वत्रक्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविरहात् क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम्। अनतिरिक्तत्वाभि-

उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात्।

विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम्। अनयैव रीत्या कार्य्यान्त-

---

प्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति भवेद्वेति। एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्व्वात्मन्यनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः। क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्य्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या। परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह तादृशेति। तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र पूर्व्वोपदर्शित स्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारण स्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनाननुगममाशङ्क्य तत्पुरुषीयघटिते तत्कल्पानुसरणं बोध्यम्। न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वसिद्ध्यभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेवभूयस्त्वात्। उक्तरूपेण कारणता स्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति तथा चेति। उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः। प्रमाणान्तरत्वमनुमिति वहिर्भूतप्रमाणत्वम्। सर्व्वत्रैवेति। उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्व्वाह्यस्य उक्तकारणस्या-

रेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्च अतथात्व-मक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्रकार: वैयर्थ्याच्च सिद्धे: ।

नुमिति सामग्रीत्वे तु तस्या: सर्व्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविल-क्षणप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भाव: ।

ननु सर्व्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शा-ब्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरपह्नव-मेवेति, नोपमानादे: प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्यतोऽन्यदोषमाह विलो-येतेति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धक-त्वात्, बाधत्वादिनेति । कार्य्यान्तरेषु प्रत्यक्षादिषु, कारणानां सर्व्व-वादिसिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्नानां, प्रति-बन्धकानां सर्व्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छि-न्नानाम, तथात्वं अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्चाक्लृप्तानां, अका-रणत्वादिना सर्व्वानुमतानां कार्य्याव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितद्भिन्नानामु-दासीनवस्तूनां, तथात्वं कारणत्वादिकं, प्रसज्येत । तेषामप्युक्तकारण-तावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भाव: । अतएवेति । अनुमित्य-व्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृशसिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्ना-भावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धि-भेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे भेदानां विशेष्यविशेषण-

भावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः। एतन्मते अधिकदूषणमाह वैयर्थ्याच्चेति। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तरविलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः। एतन्मत इव दर्शित-तृतीयक्षण-साधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्व्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम्। न च ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिषाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्नतया पूर्व्वं सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिविरोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति वाच्यम्, ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्व्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषाधयिषाऽनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्ते र्दुर्व्वारत्वात्। न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्यमापातितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति।

समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो, मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत, उपाध्यायस्य मतमाह "सिषाधयिषेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धग्नुमानातिरि-क्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचि-त्तन्न, साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा, नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानु-मित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणता-लाभायसमास उपेक्षितः। अनुमितिपूर्व्वमनुमानरूपस्यैव साधक-मानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणं, साधकमानपदा-र्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्य्यवसितं, इदञ्च लाघवमाश्र-ङ्क्याग्रे निराकार्य्यम्। साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति "साधकं हीति। तदुपहितं स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम्। तत्सामग्री सिद्धेःकार-णसमुदायः। अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्या-क्षतत्वाद्विनानुमित्सामिति। अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिक-प्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण। समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्व्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः। प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे, अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्ध्य-भावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आहानुमानातिरिक्तेति। तथासति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तर्भावस्य नि-

तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च। न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सा-विरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारण-त्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् ।

प्फलत्वादित्यर्थः । सिद्ध्यसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनु-मितिवारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहित-विवक्षणे च तदनिर्व्वाहादिति भावः ।

केचित्तु "यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्माच परमेव । न च सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम्, यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-मर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात् । न च तत्रापि सिद्धिप्रति-बन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम्, शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युप-पत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात् । तथाविधे-च्छाबलादुपदर्शित-प्रत्यक्ष-सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्व्वारणाय साधक-मानान्तर्भावसार्थक्यात् । न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे (१) तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या

(१) "आलोकसमवधानाद्यसत्त्वे" इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम्, यत्र प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्व एवाशाब्दं ज्ञानं जायतमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे, तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः"। "अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति" अन्यथा अनुमित्साधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन। "अन्योन्याश्रयादिति" अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतमज्ञात्वाप्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तज्ज्ञाने च तदभावघटितानुमिति सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादितिभावः। अथवा-कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकं सकलकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानुपगमे सामग्र्यां (१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अव्याप्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्न-भेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदाकार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्नभेदवत्त्वं, फलोपधायकस्योपपादनीयम्। तथाच परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षोत्पादनिर्व्वाहः, उक्तानुमिति

---

(१) "सामग्र्या"मिति पाठः सर्व्वस्मिन् पुस्तके नास्ति।

स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् ।

प्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्व्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः। अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति "स्थाणुत्वाभावेति ।"

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारसङ्गतिः (१)। यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथाचानुमित्यन्यसिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः। न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्, प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्य्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्यावश्यकतेत्याशयात्। न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत् सामग्र्याश्चेच्छाघटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्,

---

(१) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठाभिप्रायेण इदमुक्तम् ।

धर्म्मितावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रावगाहि-विशेषदर्शनोत्तरमिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(१)। प्रतियोग्यारोपकारणतायाः स्वासम्मततया "केचिदिति"(२)। ननु पक्षताघटकप्रत्यक्षसामग्री नानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारणकारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्रीदशायां सिषाधयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निविश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमित्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात्। तथाच न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्य्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावैशिष्ट्यं निविश्यते। तथाचोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पादमुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्साविरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्धकासत्त्वात् अपितु अनुमित्साविरहमेवेति-नापरोऽप्यन्योन्याश्रयः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भावेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह "वस्तुतस्त्विति"।

---

(१) "न च प्रतियोग्यारोपस्ये"त्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा"दित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते।

(२) दीधितौ "कश्चित्," इत्यत्र केचिदित्येव पाठो भट्टाचार्य्यसम्मत इत्यतस्तेन केचिदितीत्युक्तम्।

वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्याविर-

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं, सिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेन कार्य्यानुत्पादंप्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छिन्नस्य कार्य्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कारणान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्य्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न तावता सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह "नियमेनेति"। प्रथमोपस्थितत्वात्, प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथमसुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमुक्त्वाशरीरलाघवमाह "लाघवादिति"। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघटितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकं, सिद्धित्वादिना। तथात्वं, प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा, प्रतिबन्धकत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्म्मावच्छिन्नानां तत्तदवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिग्रहपरिग्रहः,(१) अत्रैव, पक्षतायामेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, घटकताप्रसङ्गात्। सिद्धिबाधसामग्रीविशेषाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारणतान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः। न च वह्न्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यायामपि वह्निमान् पर्व्वतो घट-

(१) सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित् कः पाठः।

हस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृ-

---

वानित्यद्यनुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादिप्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, वह्न्यादिप्रकारकानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणसम्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्। न च तथापि वाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति वाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यं, तत्रापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां वाधसाधारणान्यतरत्वादिरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्वाधबुद्धेः सामान्यप्रतिबन्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानामुत्तेजकतयापि तदसिद्धेः। केचित्तु "अत्रैव, ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव, प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत्। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात्। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव वाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। तथाच पक्षतायां वाधान्तर्भाव-

शेच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ।

परत्वाभावान्नोक्ता सङ्गतिरिति व्याचक्रुः । केचित्तु "तदभावनिश्चयदशायां याद्दशाङ्कुरविशेषधर्म्मितावच्छेदकाद्यनुमितेः कारणान्तरविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साध्यकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः"। ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित् सायां उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्रयन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्रीत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधानिवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव वाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । वाधसिद्धितद्विशेषसामग्रयन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्धग्रादिकाल इव वाधकालेऽपि अनुमित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये वाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् । न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्तानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया

स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना

लाघवमक्षुखमेवेति वाच्यं, बाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नाना-प्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्य्यत्वस्य प्रतिबध्यता-वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव बाधादिसमये आहार्य्यप्रत्यक्षस्योपपादनीय-त्वादित्याशङ्कां निरस्यति "न चेत्यादिना"। गौरवमित्यन्तेनाशङ्का। अनुमितेरुत्पादादिति, प्रत्यक्षसामग्रसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छा-विषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, अनुमिति-त्वाप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य। तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदितम्। "अनुमित्यनुत्पादादिति"प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशे-च्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य। पृथगेव, यथा-योगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव। ननु अनुमिति-त्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवा-न्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यं, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छा-बलादनुमितेर्व्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषय-तावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छाविशेषणीया। अनु-मितिसामग्र्या उपनीतभानसामग्र्या च समवहिताया इच्छायाः संग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम्। अनुमितित्वादिप्रकारि-कायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः संग्रहायावच्छिन्नान्तं, एवञ्चोक्तलाघवमक्षुखमेवेत्यत आह "स्वनिवर्त्तकेति"।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम्। "अतीव गौरवमिति"

च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयोरन्योऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमका(१)भावश्च। आत्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः कारणं, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारण-

---

अतिगुरुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः। नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्वारमेव प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने एकत्वावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्। अनेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवह्न्यभावादिनिश्चयानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया बाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्ध्यनवकाशात् प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाच्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयमापादयति "अन्यतरत्वेति"। अन्योन्याभावयोः, सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः। तथाच सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदस्य विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः। न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम्, तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात्। नचाखण्डस्य

---

(१) एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तद्बोधकं वाक्यं विनिगमकम्।

रूपायास्तत्सामग्रग्राः, मणिविशिष्टस्य वह्नेरिव द्रुतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्। तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम्, एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

---

तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथावच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१) ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शाच्च। न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथाच नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्, भेदनिष्ठ तद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात्। एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम्। यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्म्मिविशेषणतापन्नयोरेव, व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकता-

---

(१) किञ्चिद्रूपेणभासमान इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति-सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम्, एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

पर्थ्यासेर्महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्यावगाहनादिति, तदपि, न, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभान नियम इत्येकत्वानेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इतिनियमेन प्रकृते कस्य धर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानानुगमान्नतयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह "आत्मनिष्ठेति ।" समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्ध्यभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूप सामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्व्वदैवात्मनि सत्त्वात्

तादृशाभावकारणतया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति (१) भावः। ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह "मणाविति" वह्नेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनोयोगादेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। "प्रतिबन्धकत्वायोगादिति" मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथापि, मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्। न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुः संयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्यावश्यकत्वान्नाधिक्यमेतन्मतेऽपि कालनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यं, तथापि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्व्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधेन विषयप्रत्यासन्नतया चक्षुः संयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च। "तथाचेति" एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वे च इत्यर्थः। पूर्व्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीय पाठः।

णयोः सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशपार्थक्यं व्यवस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणताभेदं व्यवस्थापयति "एककालेति"। एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः। यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव। न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्त्तते अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणञ्चेति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्त्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावान्न तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्यं, सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटित सामानाधिकरण्यरूप-तदिच्छासमानाधिकरण-सिद्धिनिष्ठ-वैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्व्वाहात्। विशेष्यीभूततत्तत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति। तथापि विभिन्नकाले विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैववैशिष्टसत्त्वनिर्व्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम्। केचित्तु "कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघट-

फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे-

कसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानि-र्व्वाहः, प्रतियोगितावच्छेदकावैलक्षण्यात् सर्व्वदा दण्डरहितपुरुषाधिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादिमात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्यावर्त्तकानुगतधर्म्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः" तच्चिन्त्यम्। अन्यादृशमिति।" स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपमित्यर्थः। ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यनन्तर्भावे तदभावस्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथाच तस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथाच पक्षपदप्रवृतिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह "सामग्रीति"। हेतुत्वेऽपि अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि। लाघवात् लघुशरीरत्वात्। ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे वाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा वाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह "फलानुपहितेति"।

(१) स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः। एतच्चातिगौरवसूचनाय। सिद्धसाधनस्थले, साध्यनिश्चयदशायाम्। पक्षव्यवहारविरहेण, पक्षव्यव-

---

(१) फलानुपहितदलस्यार्थमाह स्वविषयेति।

क्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलेपक्षव्यव-हारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात्।

विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतु-त्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम्।

हारविरहस्य सर्व्ववादिसिद्धत्वेन (१)। गौरवादिति"। बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः। ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्यात्मप्रत्यासन्न-तयैवानुमिति हेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह "विशिष्टेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः। एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्र-दर्शनाय, पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे वह्न्यनुमिनुयामित्या-कारिकाणामनुमित्सानामेकत्वोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगेवोत्तेजक-तया पक्षभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरे-वोचितत्वात्। अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौर-वात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्ध-कतयापि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२)। "परम्परासम्बन्धा-

---

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्व्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वमिति भावः।

एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्-

---

दिति" स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वरूपादित्यादिः। न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्यनित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात्। ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अतिप्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथाच यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणे नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, तथाच पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरीयानुमिति प्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्य्यं, तथाच पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति "एकस्येति"।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽन्यस्यतद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१)।

---

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मित्यन्यथापाठोऽप्यत्रास्ति।

पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम् । अथवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन (१) कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः । "तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरह इति"। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नानाकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्व्वचत्वात् । पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्व्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्याविरोधितोपपत्तये

---

(१) दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम् । अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमत्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्य्यापत्ति(१)रिति वाच्यं,सामग्र्याः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्य्योत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेन्न, यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे निविशते, यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्य्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाच देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलान्नानुमित्यापत्तिः । एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्धयादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता । न च सिद्धयादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्ति स्तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्धयाद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्धयाद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्व्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्धयभावाद्यभावस्य

(१) "कार्य्योत्पत्ति"रित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

अथ सिद्धग्रुत्तरानुमितौ सिषाधयिषाहेतुरस्तु ? नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्, इहापिदर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः ।

सिद्धग्रादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी, तदा, सिद्धग्राद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्धग्रभावबलात् सिद्धगादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् । उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य सिद्धग्रभावस्य कारणतामाक्षिपति "अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन" ।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्धग्रनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । प्रतिबन्धिमाशङ्कते "न चैवमिति" । उत्तेजकस्य,मन्त्रौषधिविशेषादेः । प्रतिबन्धिमुद्धरति "उत्तेजकानामिति" । मण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः । "अननुगतत्वादिति" । तथाचानुगतकार्य्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः । इहापि, सिद्धिस्थलेऽपि । "दर्शित इति" याद्दशयाद्दशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः । "सिषाधयिषाया इति" उत्तेजकीभूताया इत्यादिः । तथाच तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टाया सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्य-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम् ।

सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्च अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचं, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धि-नाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धि-

तीति भावः। ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापे-क्षया लघीयसा अन्ततस्तावदन्यतमत्वेनैवा(१)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह "सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चेति"।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-स्यानति प्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भ-वादनुगतानतिप्रसक्तेत्युभयमुपात्तम्। तथाच प्रथमधर्म्मस्य कार्य्य-तावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमा-नायामनुमितौ सिपाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्त-कार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः। "सिद्धिस्थितिकालीनामिति" स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्य-वच्छिन्नामित्यर्थः। लघवादाह "स्वेतरेति" स्वभिन्नत्व स्वक्षणवृत्तित्वो-भयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः। दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव। सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशान्नस्वत्वाननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशेऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्य-

(१) तावदन्यान्यत्वेनैवेत्यपि क्वचित् कः पाठः।

सत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीय सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः। अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात्।

सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात् (१)। यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः शङ्कते, तदा, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२)। नाशकाले, नाशोत्पत्तिक्षणे। "अनुमित्युत्पादो दुर्व्वार इति" सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः। ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वनाशक्षण-वृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम्? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः, न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्व्यक्तिनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमितिवाच्यं, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिक्षतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन

---

(१) अन्यसम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

(२) यदिचेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्व्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते।

न हि इष्टत्वविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम्। इह जाय-

---

सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह "एकस्येति"। सिद्धिसत्त्व इति"। अव्यवहितपूर्व्वकाल इत्यादिः। अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति"। पुरुषान्तरीयसिद्धग्रव्यवहितोत्तरोत्पन्न-पुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यताव-च्छेदकधर्म्माक्रान्तत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्य्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्येनिवेशेन पुरुषान्तरीय-सिद्ध्यनन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाहापिचेति"। सामान्यसामग्रीतः, अनुमितिसामान्य-हेतुभूतपरामर्शादितः। ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह "न हीति"।

इष्टत्वेति"। सिषाधयिषारूपेत्यर्थः। जनकत्वम् उपधायकत्वम्। नास्तीति" न हीत्यन्वयः। सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः। तथाच तत्रैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्य्यवसितम्। ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्धिसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सि-

साना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणा-भावादिति चेत् सा मास्तु अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात्।

षाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं, न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले, इति न दोष इत्यत आह "न चेति"। अन्यत्रापि सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि। विशेषसामग्र्यन्तरमिति"। सिद्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः। तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयो-जकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्य्यानुत्पा-दप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छे-दप्रसङ्ग इत्याशयः। अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्य-भावहेतुत्वमयुक्तं, सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यात्। न च (१) सिषाधयिषा-हेतुतापक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशा-धिक्येन गौरवमित्याशङ्क्य, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्व्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यव-हितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतु-ताया भवतापि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले विनापि सिषाधयिषां

(१) नचेत्यस्य इत्याशङ्क्यमित्युत्तरेणान्वयः।

करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्ततास्यात्, तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते "इहेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्नकार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह "सा माजनिष्टेति"। सा सिद्ध्युत्तरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पादस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कापालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

प्रतिवन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिवन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाश्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम् । कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाध्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम् । ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्सां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति" ।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्ध्यभावस्य च

सा नोत्पद्येतेति चेत्? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्व्वस्य, गौरवात्। अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति।

प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं नतूक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते "यस्येति"। "अन्यथेति"। सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्य्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः। "प्राभाकरा इति"। सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः। यत्तु, अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तर-जातसिद्धिद्वितीय-क्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्य्यकालेऽनुमितिनाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात्। प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याञ्च तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनु-

प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शा-
नुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् काल-
भेदकल्पनायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता

मित्यापत्तेश्च इति। पक्षताया अनुमिति हेतुतामनङ्गीकुर्व्वतां गुरूणां मतमाह "प्राभाकरास्त्विति"।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छाबलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्तरोत्पादस्य पक्षताहेतुतामतेऽप्युपपत्तेर्विनानुमित्सामिति। क्वचित्, प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले। परामर्शानुमितिप्रवाहस्य, क्रमोत्पन्नपरामर्शानुमिति समूहस्य। अपलापनिराकरणाय समूहपर्य्यन्तानुसरणम्। पूर्व्वपूर्व्वानुमिति नाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरोत्पत्तौ वाधकाभावादाह "अविरललग्नस्येति"। ननु तन्नागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्य्या इत्यत आह "कालभेदेति"। मानाभावात् पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्ध्या गत्यन्तरविरहस्यैवासिद्धेः इति भावः। नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह "परार्थेति"। "अर्थान्तरेति"। सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः। न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरिव कथं नोत्पद्यते? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विभिन्नानन्तहेतुताकल्पने गौरवमिति वाच्यं, तत्तदनुमिति व्यक्तेः पूर्व्वं तन्नाशात् परतोवा, कदाचित् तत् समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय

-नानुमितिहेतुः। परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तर-विधया दूषणमित्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यहेतुतताया आवश्यकत्वात्, ततएव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात्। न च परामर्शानां तत्तद्-व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्य-व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एतन्मते कार्य्यासहवर्त्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ना-भावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरूणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः। अत्र केचित्, पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनु-मित्सां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यकारणताधिक्यात् गौरवं, पक्षता-हेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः, पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्य्यां पक्षता निरूपणं समाप्तम्।

परामर्शनिरूपणम् ।

अनुमानचिन्तामणिः ।

पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं? पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा, लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

दीधितिः ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति "पक्षेत्यादि" ।

व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेनहेतुता'ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता' तत्र सङ्गतिं दर्शयति "लक्षणोपोद्घातेनेति" ।

(१) विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति, अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदा-

---

(१) लक्षणोपोद्घातेनेत्यस्यार्थमाह विशिष्टेति ।

कल्पनालाघवमाह परामर्शेति। परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम्। तथाचातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः।

नीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् (२)। मूले "पक्षधर्म्मस्येति"।

(३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः। व्याप्यविशिष्टकपरामर्शस्य संग्राह्यत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताप्यन्तर्भाव्या। व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम्। तथाच पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

---

(१) "अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया" इतिपाठोऽप्यत्रास्ति।

(२) पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते। तत्रायमाशयः, तादृशयुक्तेर्लक्षणोपपादकत्वमभिधानद्वारा अभिधानञ्चाकाङ्क्षां विना न सम्भवति आकाङ्क्षा च परामर्शत्वधर्म्मिकानुमितिजनकतावच्छेदकत्वप्रकारकाप्रामाण्यशङ्कां विना न भवतीति तदनास्कन्दितसिद्धेराकाङ्क्षाविरोधितया तदभावस्याकाङ्क्षाप्रयोजकत्वात् परम्परयापक्षतानिरूपितसङ्गतित्वं तदुपपादकत्वस्येति। पक्षतालक्षणनिरूपितसङ्गतित्वमितिपाठे तु पक्षतालक्षणोभयनिरूपितसङ्गतित्वमित्यर्थो बोध्यव्यः।

(३) पक्षधर्म्मस्येत्यस्यार्थमाह हेत्विति।

महिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात्। पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसम्मतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः। व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति "स्मरणत्वमिति"। अविवक्षितमिति"। हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः। अविवक्षाबीजमाह्याव्यापकत्वादिति" हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः। व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः। अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे "लाघवादिति"। "प्रथमोपस्थितत्वेति"। ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः। ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह्कल्पनालाघवमिति"। परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेतिमूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तत्रापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह "परामर्शहेतुत्वेति", तादृशज्ञानं, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम्। "मन्तव्यमिति"। अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः। यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्वत इति

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्म्मता-ज्ञानस्य नावश्यकता, तथापि, पर्व्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्व्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितं, एतदभिमानेनैवा-नुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः। परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोप-गमे अनुमिति सामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभि-धायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकी करिष्यति। एतादृशाभिमानञ्च नैयायिकमतमालम्ब्य। अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धि-रुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यक-त्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्व—तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञान-त्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तिताया उभय-सिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुसमेव। अतएव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छे-दकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधिति-कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते। केचित्तु” परामर्शहेतुतयेति मूलस्य (१) परामर्शस्यानुमिति हेतुतयापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः (२)। परामर्शेन

---

(१) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेति मूलाभिप्रायेणेदम्।

(२) नियतपूर्व्वभावत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

स्वार्थं (१) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तर-मपेच्यतां मा वा (२) परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोऽपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्तितावादिनापि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेतिभाव इत्यप्याहुः, तदसत्, यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्ट-परामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात्, द्रव्यत्वादिना च जलादेर्वह्निवृत्तिताज्ञाना-दन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति । न चैतत् समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदका-नवगाहिशाब्दपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्येतद्ग्रन्थव्यापत्तेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणताव-च्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीय-तया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलक-त्वमेव (३) सम्यक् (४) । केचित्तु" निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानु-रोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-ज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणं, तत्र च धूमवान् पर्व्वत

(१) स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(२) अपेच्यतामिति शेषः ।

(३) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलस्येति भावः ।

(४) स्यादिति शेषः । तथाच परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यनेन कारणता-वच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्य लाक्षणिकतया न सम्यक-त्वमित्याशयः ।

इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम्। पचमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्श-हेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति"। परे तु" मानसत्वव्याप्य-परामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमिति हेतुः, यो यत्र पूर्व्वमवगत इति नियमोप्यस्ति, तादृशनियमबलात् वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति, तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षनात्। न च तादृश-नियमनिर्व्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, तथाच लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षा-देव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्व्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्, तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-ज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्व्वाह इत्यनुभव-मपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्व्व धर्म्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृताद्दूषितत्वाच्चेति। कारण-तायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्ध-नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनाला-

एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञान-द्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्व-

---

ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्ष-धर्म्मतायाग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह "एव-मिति"। यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्ष-

---

धव मुपपादयितुं भावमाह "तथाचेति" (१)। अतिरिक्तधर्म्मिणः, ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्य-नेनान्वयः। तत्र, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने। व्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानु-द्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्था-पयति "नन्विति"।

अनुमितिः स्यादिति" तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वा-दिति भावः। एवञ्चैवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्ति-ज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजक-सामग्री, नतूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकाव-च्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह "यद्धर्म्मावच्छेदेनेति"। व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति,

---

(१) कल्पनालाघवं विद्वयोति "तथाचेति" इत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

ज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यं, तस्या-नुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

धर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। "ज्ञानद्वयादिति"। द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात्, अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य

विद्यत इति वा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदादिवृत्तिता-ज्ञानादन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्म्मप्रकारेणे-त्युपेक्ष्य यद्धर्म्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाख्यातिमनङ्गी-कुर्व्वतां द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्ति-सम्भवः। द्वित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषय-कैकज्ञानादनुमित्यनिर्व्वाहः, सर्व्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचि-त्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भवदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञान-द्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्र सूचकतया व्याचष्टे "ज्ञानद्वयादितीति"। कल्पनालाघवस्यावश्यकत्वा-दित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निराचिकीर्षुर्व्याचष्टे "लाघवादिति"। "अवच्छेदकलाघवादिति"। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञान-त्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति

---

(१) व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः।

हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुप-जीव्यत्वादिति पाठः । उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मता-

---

भावः । व्याप्तिज्ञानस्येति धर्म्मपरम् । हेतुत्वे, कारणतावच्छेदकत्वे । व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाः । "आवश्यकत्वादिति" उभयसिद्धत्वादित्यर्थः । तस्य तदन्तर्गतत्वा-दिति भावः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्ति-प्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकत्वमुपपादयति "उपजीव्यत्वञ्चेति" । असम्भ-वात्, सत्तानुपपत्तेः । विशिष्टसत्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियत-त्वादिति भावः । एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम् । ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारक-पक्षधर्म्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैया-यिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति "एवञ्चेति" । व्याप्तिज्ञाने, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने । अतिप्रसङ्गभङ्गाय, पक्षधर्म्म-ताधीशून्यकाले अनुमितिवारणाय । व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेद-कत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकलाघवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गा-नवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेद-

ज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावति-प्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमित्या-शयेनाह "तस्येति"।

यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्म-

कत्वसिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिव्यक्तिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः। ननु पक्षधर्म्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गभङ्गे-नान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिव्यक्तिकल्पनं कथमित्यत आह "लाघवादिति"। कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः। अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वा-न्तरसिद्धिरित्याह "नत्विति"। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्व्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धावित्यग्रिम-मूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे "सिद्धस्येति"। न पक्ष-धर्म्मताविषयकत्वमिति"। तथा च कुप्तहेतुतायां तदवृत्तेः पक्ष-धर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः। आशयमपूरयित्वापि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्या-करोति "यद्वेति"।

एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। धूम-त्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितया मीमां-सकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते अवच्छेद-

त्ज्ञानमित्यर्थः। ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादिति, अत आह "उपजीव्यत्वादिति। विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः। स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशयेनाह "तस्येति"।

कगौरवादिति भावः। अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुसमितिशङ्कायामुपजीव्यत्वादितिमूलमवतारयति "नन्विति"। विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति"। तथाच ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्व्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पना गौरवमिति भावः। ननु मूलकृता अनुमिति पूर्व्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यदवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति "स्वेति"। स्वात्मकं यत् सम्वेदनं प्रत्यचं (१) तत्सिद्धमित्यर्थं, तथाच न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः। नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः? विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत

---

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते।

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्म्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्यावृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न, प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वादऽनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (१) अन्यथा तवापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिरेव ।

असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते "अथेति"। अयं, पक्षवृत्तिः। हेतुरिति" लाघवादिति शेषः। "अनुमिति-

---

ग्राह्यावश्यकत्वञ्चेति"। "उभयवादिसिद्धत्वमिति"। तथाच नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः। अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति "असिद्धिमिति"।

मीमांसकोद्भावितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योयमित्यभेदप्रत्ययस्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणःपक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति "अयमिति"। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति "लाघवादितीति"। संस्कारसाधारणेन सविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युप-

---

(१) व्याप्याभेदप्रत्यय इति मथुरानाथ सम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति।

अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमे-न्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

सामग्रा इति"। स्मृतिर्हेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। "अथेत्यादि"।

अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्ति-वैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्ट-

---

नये तत्स्मरणपर्य्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्व्व-मनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादितिज्ञानत्वे-नोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूप-दूषणं सङ्गमयति "स्मृतीति"। स्मृतिर्हेतुतावादिनां, संस्कारस्या-नुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम् (१)।

यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्म्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्म्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधित-व्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति "अत्रेति"। तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्म्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम्।

---

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित् क॰ पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र वाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमितिज्ञानं तत्रोभयत्रापि

धीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्व्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन

सामान्य लक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयकतया, विशिष्टविशेष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा, उपयोगात् गृहीतेपक्ष इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति" तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्म्मतया भासमान इति पूरणीयम्। ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतमत आह "प्रथमत इतीति"। विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमिति"। तथाच प्रथमत एवेत्यस्यानुमितिसामग्रामसम्पन्नायामेवेत्यर्थं इति भावः। नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शस्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च

लाघवात् पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना-
दन्यत्रापि तथेति चेन्न, इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्,
गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताक-धर्म्म-प्रकारकपक्षधर्म्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्ति-

---

तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्व्वारमेवेत्यत आह "एवञ्चेति"। "गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनेति"। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्म्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्म्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्म्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः।

"न्याय्यत्वादिति"। न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्म्मिणोर्द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमते अवच्छेदकलाघवादिति भावः। परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्म्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति "गृह्यमाणेति"। गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम्। पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवदितिविद्यमानपक्षधर्म्मताग्रहप्रकारार्थकम्। "अतिगौरवादिति"। तत्तत्कालविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि

ज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च। तवापि च नियतपूर्व्व-

---

शक्यवारणः। न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्म्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयधर्म्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रकारधर्म्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताग्रहविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा, हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमिति वारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह "विनिगमकाभावाच्चेति"। दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः। तथाच विनिगमनाविरहाद्धर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलमितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति "तवापि चेति"। तव, मीमांसकस्य। मूले तेन

सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।

वर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह "यत्र वेति"। "तेन विनेति"। तथाच व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति "अस्मदुक्तेति"। "अनवस्थानादिति"। न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्ति-वृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमितिलिङ्गविशेष्यकपरा-

---

विनेति"। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किं विधया बाधिके-त्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ "तथाचेति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः। "व्यभिचारादिति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमत-सिद्धानुमिति सामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति "स्वत इति"। स्वतः, स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटि-तसामग्र्यपि नास्ति, तदानुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमां-सकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्। मूले "अनवस्थानादिति"। अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः। पक्षतद्वृत्तिहेतोर-सन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानु-मित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्था-

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुगुरु-त्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वह्निस्वातन्त्र्येणापि

मर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्याप्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहक-विरहाच्च।

परीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ "न चेति"। विशेष्यसन्निकर्ष-विरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भ-वाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्य-सम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशि-ष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्व्वतीयधूम-रूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरा-मर्शासम्भवमाह "तद्व्याप्तीति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्ष-हेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञान-प्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थला-नुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्श-सम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनो भिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादकवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकक-प्रत्यक्षवि-

---

(१) परमाणुरूपाधिकरणमिति पाठोऽप्यत्रास्ति।

मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथावा निद्रासहकारेण वाह्यस्वप्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणां सहकार्य्यासाद्य मनो वहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१)।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय। आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम्। तदपि

जातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवकाशात् यत्र मानसान्योपनीतभानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम्।

मूले "यदसाधारणमिति"। मनसा वहिर्गोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः। तेन वहिर्गोचरप्रमायामसाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम्। सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "वहिर्गोचरेति"। वहिष्ट्वञ्चलौकिकमानसाविषयत्वम्। स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्य्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारण मनःसंयोगाश्रयत्वमेवतदित्यवधेयम्।

प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभा-
गान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणप्र-

संस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असा-
धारणपदप्रयोजनमाह "दीधितावसाधारणमितीति"। *

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादे-
र्वह्निगोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया
तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृश-
प्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्य्यता-
निरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यं,
विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतूभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अतएव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्ति-
कार्य्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्। यदिचानुभवत्वव्याप-
कजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यत्वानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमा-
जनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्न-
जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि
जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन
इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपावृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा
तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभव-
त्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्ति-
स्मरणादेर्हेतुतायाः सर्व्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्व्वारे-
वेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्ति-

समवहितं, तथाच यज्जातीयप्रमाया मनोऽन्यकरणेन समवहितं सत् यद्वह्निविषयकप्रमोत्पादकं, यज्जा-

---

तीयता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यवृत्तमतो न विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्मस्य स्मृतित्वेऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतूभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्या-प्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजन-कत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमान्न तत्रापादकासिद्धिः, तन्निरूपि-तायाः अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतायाः एवानुभवत्वव्याप्य-जातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्तायास्तत्रोपपा-दनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्य-ताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जाति-घटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनिवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् । आलोकादेरपि अनुभवत्व-व्याप्यचाक्षुषत्वादि-जातिघटित-धर्मावच्छिन्नजनकतया निर्व्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वार-णायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति "आलोकादीति" । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । "प्रमाणान्तरासहकारित्व-मिति" । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्य-

तीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षण-

---

जनकत्वमेव तत्सहकारिता पदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्न-जनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्यनिस्तार इति वाच्यं, स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात्। उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो "मनोभिन्नेति"। अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथासति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुष्टवाद्युभयवृत्तित्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः,। नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वं, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात्। फलोपहितजनकत्वादीनां तद्गर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदक-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम्। तथाच मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्म्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं

प्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति।

प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यं, तादृशसामान्यकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्यावश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात्। नच न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यं, मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थवहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति मेवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव वहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्म्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथाच निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्, अथवा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यं, तावतैव वहिः-

---

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वाचित्कः पाठः।

पदसार्थक्यादिति आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः "प्रमाणेति"। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्य्याप्तकार्य्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतोहेतुतासत्त्वात्तत्रेदमक्षतमेवेति आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकं, चक्षुः संयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यं, संयोगान्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्। न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्, मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारितायाअक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्यावश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्रव्यभिचारः। अथ

व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न, सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात्।

इदन्त्ववधेयम्। प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपित्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नवह्निगोचरप्रमानिष्ठकार्य्यतानिरूपकत्वात्मक(१) तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजातावेव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं। पर्य्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः। एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकानुभवनिष्ठकार्य्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः। आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकारणत्वम्। असाधारणकारणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम्। व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने आपाद्यविरहनिर्व्वाहः। असाधारणप्रवेशादापादके शरीरादि-

(१) निरूपकत्वात्मकत्वं कारणताविशेषणम्।

वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम्। फलोपधाननिवेशाद्व्याप्ति-ज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनु-मित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात्। वस्तुतः प्रमाणव्यवहार-विषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्ता-पाद्यसत्त्वेन 'आलोकादिवारणायेत्यादि' तद्ग्रन्थासङ्गतिः। प्रमाण-व्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरासहकारित्वगर्भम् आलो-कादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारा-पादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधानसङ्गतिः। वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्व्वत इत्यादि विशिष्टपरामर्शात्मकवह्निविषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वा ग्रहेण (१) तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणानन्तर्भा-वात् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तरपदं न तु तदर्थ-स्यापाद्यकोटिप्रवेशः। एतेन, प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्न-प्रमाणत्वं तदा आपाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्न-प्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादेर्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम्, इति परास्तं, प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवो-द्देश्यसिद्धेः। न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमा-करणत्वं तत्करणव्यवहारस्येष्ट इति इष्टापत्तिवावकतया तत्सार्थक्यं, करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात्। न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमा-

(१) साक्षात्कारत्वाग्रहेणेत्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः।

ऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यं, तथा सति सिद्धान्तेव्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः। आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणमन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह "तदपीति"। ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह "प्रत्यक्षेति"। विभागात्, आलोकादीनामपि विभक्तत्वात्। तद्व्याघातः, विभाजकसूत्रविरोधः। अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारणविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः। तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारस्य तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणपूरणं विनैव निर्व्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे "यद्वेत्यादि"। "यज्जातीयेति" यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। "तद्विजातीयेति" तज्जातिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः। ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम्। यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यं, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्त्वतत्त्वेन जातेरुपादानं,

तथाच सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमा-हेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः। प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवा-पादनमित्येतत्सूचनाय "प्रमाया इति"। तज्जातीयप्रमाविजातीयप्र-माहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्त-त्प्रमाया असिद्धया सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः "प्रमाया इति" इति केचित्। प्रत्यक्षकरणमनःसहकारित्वेनैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोप-गमादापादकासिद्धिवारणाय "मनोन्येति"। मनोभिन्नप्रत्यक्षकार-णमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति "करणेनेति"। तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकं, तदजन्यप्रमोत्पादकम्। वह्निर्विष-यकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्व्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युप-नयस्य मनःसहकारित्व बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावाद-प्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्याकल्पान्तरमाह "यज्जातीयेति"। तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्य-मानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का। न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटिताया प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यं, उपनीत विषयोपरागेण (१) साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतूभूते-न्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्। अत्र च (२) बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (३) लौकिक-

---

(१) उपनीतविषयोपाधानेन इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२) अत्र चेत्यस्य "इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः" इत्यग्रेणान्वयः।

(३) सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञातु सुखी सोऽहम-धुना दुःखीत्याकारिका।

सन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव नतु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वेन किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न सर्व्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्, लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात्। न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथास्त्विति वाच्यं, आंशिकोपनीतभानासंग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याःप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयोनैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा(१) तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह "तत इति"। ततः, उक्तव्याप्त्यनुरोधतः। सिद्धायां, स्वीकृतायां। आवश्यकत्वात्, अवश्योपेयकारणताकत्वात्। बाधकाभावादित्यस्य करणत्व इत्यादिः। तस्यैव, व्याप्तिस्मरणादेरेव। तथात्वं, तादृशप्रमाकरणत्वम्। ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम्? तयोरऽप्यबाधितविषये प्रमात्वात्। अथ सर्व्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितं स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत्? माभूत् सर्व्वांशे तयोः

(१) अस्य आयात्विति प्रागुक्तक्रियापदेनान्वयः।

संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणा-न्तरत्वम् ।

संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनया-दिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयित-व्येत्याशङ्क्येत, किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ,

---

प्रमात्वं, तथापि तत्र इन्द्रिय संयोगादिरूपप्रत्यासत्तिशून्यविषयभा-नार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्व्वार-मेवेत्यतो मूलस्याशयं व्याचष्टे "संशयेति" ।

न विशिष्टानुभवरूपौ, न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्य-वस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षाया-माह "येनेति" । येन इत्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादि-पदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । "प्रमापि जनयितव्येति" । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्ज्जनीयत्वादिति शेषः । तथाच तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिदुर्व्वारैवेति भावः । "धर्म्मिज्ञानकोटि-स्मरणादिरूपाविति" । धर्म्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवा-त्मकेन अन्यदा च (२) स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तद·

---

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) लौकिकसन्निकर्षाद्यसत्त्वकाले चेत्यर्थः ।

न च कथं तवापि स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं,

---

धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह "संशयेति" ।

व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्याप्ति-व्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां,

---

गृहीतासंसर्गकधर्म्मस्य पूर्व्ववत् (१) कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः । धर्म्मिज्ञानमित्यत्र धर्म्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम् (२) । अक्ष्यादेः, लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः । आदिना अनुमानादिपरिग्रहः । "संस्कारादिति" । अतो नोपनयोपयोग इति शेषः । असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्म्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदाव्यवहारमन्यथोपपादयति "धूमत्वादावित्यादिना" ।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः । यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्नतु विशिष्टज्ञानं, तथापि, विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुर-

---

(१) सन्निकर्षसत्त्वे अनुभवात्मकम् अन्यदा च स्मरणात्मकमितितदित्यर्थः ।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम् ।

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्* । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानुभवः सम्भवति ।

अन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कारणं विना कार्य्योत्पत्तेर-

---

स्तत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः । अतएवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्त्यग्रहदशायामनुमिति र्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमिति र्न भवतीत्युक्तिसम्भवात् तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे "अतीन्द्रियेति" । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य । सर्व्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह "कारणं

अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा ।

अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं नवेति संशयेप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न, धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेष-

---

सम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्धत्वात् न तस्यापि हेतुतावाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वानुभवसिद्धाया-अप्यनुमितेः सर्व्वथैवापलापः, मम तु क्वचित् कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह "अतएवेति" ।

विनेति" । ननु तत्र तदभावेप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न वाध्यते इत्यत आह "तेन विनेति" । तत्र, प्राग्व्याप्यवत्ताज्ञानस्थले । नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह "तवेति" । "सर्व्वथैवापलाप इति" । कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शसम्भवादिति भावः । "कालविलम्बादीति" । व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादितिभावः । उपनीतभानानङ्गीकर्त्तॄणां व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदयं ।

तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्म्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्ध-

दर्शनत्वेन संशया भावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत् तुल्यम्।

न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्, यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषेवेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

तुल्यमित्यभ्युपगमवादः। यत्र, यदवच्छिन्ने। यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात्। व्यावर्त्तकश्च तदभावो

कत्वमुक्तं (१), तन्नयुक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह "तुल्यमितीति"।

अभ्युपगमवादः, ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः। तथाच संशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेष-

---

(१) अनुमितिं प्रतीत्यादिः।

यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभाव-व्याप्यत्वेन गृहीतः। यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वा-

---

दर्शनात् संशयानुत्पत्ताविव। अतएवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः। मूले "सामान्यनिश्चयस्येति"।

सामान्यधर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः। धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः। "माभूदिति"। तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः। विशेषसंशयः, विशेष-धर्म्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः। विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः, विशेष-धर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः (१)। धूमविशेषे संशयनिवासार्थं, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनु-मितिनिरासार्थम्(२)। पृथग्व्याप्तिनिश्चयः, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः। वाच्यः, अनुमितिहेतुतया स्वीकार्य्यः। यद्यपि पूर्व्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येतिधूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संश-यानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथापि, पर्व्वत-वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्यभाव-संशयनिवृत्तावपि पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यभावसंशयो दुर्व्वारः

---

(१) द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन गन्धादिनिश्चयेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना गन्धादिसंशयादितिभावः। इत्यधिकः पाठोऽत्र कुत्रचित् पुस्तके दृश्यते।

(२) पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयनिरासार्थमित्यपि क्वचित् कः पाठः।

वच्छेदेन ग्रहे, पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन ग्रही-

पर्व्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवादिति—शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-सम्भवाद्धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्य्यविषयस्तत्रैवेयं शङ्का। अथ पर्व्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्त्या, असमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्म्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्तकोऽपि नानुमिति हेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात्। उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तत् शङ्कासत्त्वेऽप्यनुमिताविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात्।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्व्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णने नोक्तापत्तिसमाधानं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्म्मतानिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनं, तदशुद्धं, मीमांसकमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्म्मतानिश्चयहेतुताया

तस्य करादेर्वा ह्रदत्वावच्छेदेन ग्रहे, पुरुषोऽयं स्थाणु-

वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-सामानाधिकरण्येन पक्षधर्म्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकाना-मनुमितिजनकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधानेन समाधानासङ्गतिरिति चेन्न, पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-नैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्व-शङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः। वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छे-देन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतानिश्चयो विरोधी, यज्ज्ञानं यदुभयधर्म्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेक-तरावच्छेदेनापरधर्म्माभावशङ्कानिवर्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्म्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छे-देनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथा-श्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः। सामान्यघटितविशेषधर्म्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्म्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमव-च्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्म्मि-तावच्छेदकपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकत्वपर्य्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते "यत्र ह्रीति"। व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनस्य धर्म्मितावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ "यत्र, यदवच्छिन्ने

नवेति न संशयः। तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्या-

इति"। परे तु "धूमसामान्ये संशयो माभूदिति"। व्यावर्त्तक-धूमत्वेन निश्चिते पर्व्वतीयत्वसामान्यधर्म्मविशिष्टे तदवच्छेदेना-व्याप्यत्वसंशयो माभूदित्यर्थः। विशेषसंशयस्त्वित्यादेः पूर्व्वएवार्थः। समानविषयकत्वमेव विरोधितायां तन्त्रं न तु समानप्रकारकत्व-मपीत्याशयेन समाधत्ते "यत्र ह्रीति"। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तच्च, समानधर्म्मिकव्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनञ्च। सामान्ये, सामान्यधर्म्मविशिष्ट-विशेष्यकम्। विशेषे वा, विशेषधर्म्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथाच पर्व्वतीयधूमे पर्व्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्व्वतीयधूमत्व-पुरष्कारेण न संशयसम्भव इति भावः। यद्यपि धूमत्वे व्याप्यवच्छेद-कत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशय-प्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयनिवृत्तिः सम्भवति, तथापि, शुद्धपर्व्वतीयत्वाद्यवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कानिरासार्थम् धूम-त्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत-एव पर्व्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशे-ष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधिता-वादिनां धर्म्मितावच्छेदके अवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्न-धर्म्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेण-वेतिस्वातन्त्र्येण मूलं वर्ण-यन्ति। सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व्व-तीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूम-त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नपर्व्वतीयधूमधर्म्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं द्रढ़यंस्तं निराकुरुते "यथा ह्रीति"।

भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः। एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्श-

---

तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना। धर्म्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्म्मितावच्छेदकताख्यं विषयत्वम्। स्थाणुत्वाभावव्याप्यं—करादीतिस्वतन्त्वज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य-स्थाणुत्वादि-संशयानुदयाद्व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम्। तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेणेत्यर्थः। तदभावेन तदभावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्य्यमेव प्रसिद्धमितिताद्दृशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्य्यताद्दृशसंशयप्रसङ्गः। करादिमान् स्थाणुर्नवेतिसंशयस्य करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्धइत्यनाहार्य्यताद्दृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा ताद्दृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः। "तथेत्यादि"। तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः। यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः। अनुभवबलादित्यग्रिमहेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम्।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तकधर्म्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावोव्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तदभावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति "व्यावर्त्तकस्येति"। स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमितिज्ञान-

नस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

द्वयस्यापि अयं स्थाणुर्नवेति-संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीत' इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः, अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूलं सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया 'व्याप्यतया गृहीत' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ? न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्यत्र यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयावगतेतिव्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासंग्रहादिति-वाच्यम्, संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति-चेन्न, अवच्छेदकाव-

च्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयापि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्म्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्म्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थं इति न पौनरुक्त्यम्। यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादितिस्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम्, तथाच स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितं; तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्म्मिकपुरुषत्व व्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया अयं स्थाणुर्नवेतिसंशयं प्रति क्लृप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक्प्रतिबन्धकत्वं. उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते, तदा, यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः। न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया 'योवेत्यादेरपि' उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्व्वारमेवेति वाच्यम्, व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्त-

भावेऽपि क्षतिविरहात्। वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविधयाभानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकं, तथासति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीय विशेषणतादेः संसर्गतया भानं, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थाणुर्नवेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात्। अतस्तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्म्मव्यापकतायास्तथाभानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयं,तथाच ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्म्मवत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्म्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः। न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकताप्रकारकस्यैव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्म्मविशिष्टे ग्राह्याभावानवगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यं, तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्साहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्म्मितावच्छेदककस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्वीजतापातात्। नहि त्वन्मते तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधितावीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे स्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्य-

त्वात्। एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधितायामभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तच्च तदनवगाहिनोपि स्थाणुत्वाभावव्याप्यं पुरुषत्वं, पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वाभाव, इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषःस्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात्। तथाच तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात्। एवं धर्म्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन अभावविशिष्टबुद्धेर्धर्म्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव वीजं, तथाच व्यापकताप्रकारक तत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धाववच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः, न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम्, लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च, इति परास्तम्, संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधितावीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयस्य पुरुषःस्थाणुर्नवेतिज्ञानाविरोधितया निर्वीजत्वापातात्। तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्म्मविशिष्टे ग्राह्या-

भावावगाहित्वस्यैव विरोधितावीजतया करादिव्यापकता-विशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं संसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्ध-कत्वनिर्व्वाहाय तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञान-त्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्म्म-धर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक्प्रति-बन्धकताया आवश्यकत्वात्, व्यभिचारधियो व्यापकताग्रहविरो-धित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमत-तया संसर्गविधया व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यतावीजत्वे पुरुषःस्थाणुर्नवेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाव-गाहिताया एवानुपपत्तेश्चेति। यदिचावच्छेदकसामानाधिकरण्य-मात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयो र्बुद्ध्यो र्व्वैलक्षण्य-निर्व्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्म्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापक-तायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं, तदा, पुरुषो न स्थाणु-रित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधी-विरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्म्मव्यापकता-प्रकारकज्ञानस्य तद्धर्म्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्म्म-दर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः, पुरुषः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशय-कालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य-चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः। स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयस्य तादृशस्थाणुत्वा-

दिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासंग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इतिबुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि ज्ञानजन्त्वमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति क्तान्तप्रयोगौ 'यदा संशयानुत्पादो निर्व्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदैव' इति लाभाय । एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्यावश्यकतया तेनैव कार्य्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च। यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्धर्म्मविशिष्टे न संशय-इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति "यथेति"। स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः। एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्न्नवेति न संशय इत्यपरः। चरमःस्फुट एव। तद्वदन्योन्याभावादिरित्यस्य 'व्यावर्त्तकतया बोध्य-इत्यर्थकेनाग्रिमेण 'द्रष्टव्य' इत्यनेन, सम्बन्धः। सर्व्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः। तत्पदं सर्व्वत्र ग्राह्यपरम्। संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शन-

ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्ग-

---

"नन्वित्यादि।" इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः, तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वे-

---

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति "एवमिति"। तद्भ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनदशायामित्यादिः। तथाच संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति-भावः। विशेषदर्शनस्य, तद्व्यावर्त्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे, धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ। प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्गं पचरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति "इदमिति"।
इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति "नीलत्वेनेति"। मूलेऽनुमानम् अनुमितिः। उभयथापीत्यनेनेदं--प्रमेयमितिज्ञानस्यावधारणत्वलाभात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथाच इदं भावोऽभावो-वेतिसंशयस्थले जायमानमिदमुभयथापि प्रमेयमित्यनुमितिस्तवनये न स्यादित्यर्थः। अनुमित्यनुपपत्तौ हेतुरग्रहादित्यन्तम्। अग्रहादित्यस्य पचधर्म्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादिः। अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्वमुपेच्यान्यतरस्य धर्म्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया अत्रापि

त्वाभावादिति-चेन्न, भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम् ।

त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्तस्याभावमभ्युपेत्य । केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । "एवमिति" । लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गताव-च्छेदकं वा वह्नौ ।

भावत्वादिधर्म्मवृत्तेरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूलतात्पर्य्यमव-गम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ "भावत्वेति" । अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे "अप्रसिद्धत्वे-नेति" । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकघटकत्वासम्भवादिति-पर्य्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदा-र्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-लिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह "भावत्वाभाव-त्वेत्यादिकमिति" । "अतिरिक्तस्येति" । यद्यप्यभावस्याधिकरणरूप-त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भव-स्तथापि दर्शितसंशये भावभेदस्य कोटितया तदघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्व-ज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भव-

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यं, तथाच पक्षधर्म्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्य-

---

"यद्व्यतिरेकेति"।

यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यति-

---

तीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह "केवलान्वयिन इति"। अयमालोको धूमो वेति-सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति "व्याप्यत्व इति"। वह्न्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः। लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह "लिङ्गतावच्छेदकस्वेति"। ननु यद्धर्म्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्म्मिकतन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्ये अव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्कयाह "यत्संशयेति"।

"व्याख्याततत्त्वमिति। तच्च तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्व्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात् अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुपपत्तेर्व्वच्य-

तीति-चेन्न, धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न-धूमे व्याप्यभेदज्ञानं, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः, तत्सामग्रीसत्त्वात् । अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् ।

रेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायिकमिदम् । अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभावतया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्य "अस्तु-वेत्यादि" वक्ष्यति ।

माणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परीहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे "यद्वेति"। व्यतिरेकसंशये कार्य्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्व्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परीहाराय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम् । कार्य्यानुत्पत्तौ, कार्य्यानुत्पत्तिनियमे । इत्यञ्च मूले 'यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम्' इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्म्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेतिबोध्यम् । लाघवात्, अवच्छेदक लाघवात् । संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषण-

न च धूमत्वपुरष्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मता-ज्ञानं द्वयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या-नेतिभ्राम्यतोऽनुमि-त्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति-वाच्यं, धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः, तत्रानुमिति-सद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु-स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निर-स्यति "न चेति"।

त्वाद्गौरवं बोध्यम्, अतएव, उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव। अनु-मितिहेतुः, कल्पनालाघवादिति शेषः। "वक्ष्यतीति"। उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेदग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्तिवलाद्विशिष्टपरामर्श-कारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपग-मस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः। एवञ्च समाधाने 'अनुमितिप्रति-बन्धकमित्यस्य, मयोच्यत इति शेषः। येन, यदपेक्षया लाघवेने-त्यर्थः। विशेषदर्शनाद्भ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वान्नचेत्याद्याशङ्का-नुत्थितिस्तदाशयं प्रकाशयति "सामान्यत इति"।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेतिमूलस्य 'उक्तभ्रमे ग्राह्याभावा-वच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्म्मितावच्छेदकतया स्फुरणे-नेत्यर्थौ, दीधित्यनुसारेण बोध्यः। विशेषदर्शने संशयवत् भ्रमस्यापि